

Etruščani u sjevernoj Italiji

Hefer, Mirna

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:426593>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-22**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

MIRNA HEFER

ETRUŠČANI U SJEVERNOJ ITALIJI

Diplomski rad

Pula, 2018.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

MIRNA HEFER

ETRUŠČANI U SJEVERNOJ ITALIJI

Diplomski rad

JMBAG: 0303047920, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Predmet: Uvod u stari vijek

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: stara povijest

Mentor: prof. dr. sc. Robert Matijašić

Pula, prosinac 2018.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani _____, kandidat za prvostupnika
_____ ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat
isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu
literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog
rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji
dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji
drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli, rujan 2018.

Student

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, _____ dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom _____ koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, rujna 2018.

Potpis

Sadržaj

Uvod	6
1.1 Uvod u etruščanski svijet	6
1.2 Etruskologija.....	7
1.3 Prvi zapisi o Etruščanima.....	7
1.4 Krajolik i razvoj poljoprivrede.....	8
Periodizacija	12
2.1 Dolazak Etruščana	13
2.2 Željezno doba.....	15
Jezik i pismo	17
3.1 Zagrebačka lanena knjiga.....	19
Religija	21
4.1 Zagrobni život.....	23
4.2 Pogrebni ritual.....	25
4.3 Nekropole u Pergi i Trebbi	25
4.4 Ispitivanje volje bogova	27
4.5 Hramovi	28
Umjetnost	31
5.1 Slikarstvo.....	32
5.2 Kiparstvo.....	33
5.3 Glazba i ples	35
Društvo i kultura	36
6.1 Razvoj aristokracije.....	38
6.2 Slojevitost društva	38
6.3 Društvena integracija	40
6.4 Društvena struktura u doba previranja	40
6.5 Tirensko more	41
6.6 Trgovina	42
Arhitektura	44
7.1 Urbanizacija – antički i etruščanski gradovi	44

7.2 Grad i arhitektura	45
7.3 Gradnja grobnica	46
Histri	50
8.1 Gusarenje.....	53
8.2 Pisani izvori	54
8.3 Histri i Etrušćani – sjeverni Jadran.....	55
Spina i Adria	58
Tirenska kriza	59
8.1 Ratovi.....	60
Kraj etrušćanske civilizacije	62
Zaključak	64
Literatura	66
Sažetak.....	70
Summary.....	71

Uvod

1.1 Uvod u etruščanski svijet

Etruščanska je civilizacija bila jedna od velikih civilizacije koje su obilježile razvoj rimske, ali i naše jadranske civilizacije. Iako je imala veliku ulogu u nastanku rimske civilizacije, koja je vladala čitavim Sredozemljem i imala vlast nad svim narodima i zemljama koje okružuju bazen Sredozemnog mora, ostala je zavijena velom tajni. Jedan od razloga zašto puno toga o Etruščanima nije sačuvano i istraženo upravo je Rim, koji je nastao na temeljima Etruščana. Kako bi mogli shvatiti i upoznati Etruščane, moramo znati u kakvim okolnostima nastaje njihova civilizacija. Moramo upoznati tada poznati svijet, koji ih je okruživao, ljude s kojima su trgovali i međusobno se povezivali. Etruščani su stari narod, koji je naselio prostor Apeninskog poluotoka. Središte života Etruščana bilo je u današnjoj Toskani, regiji koja se nalazi u srednjoj Italiji između Apenina na istoku i Tirenskog mora na zapadu. Svojim plodnim područjem, bogatim rudnicima i pogodnom klimom, Toskana je omogućila brz i snažan razvoj etruščanske civilizacije.¹ Iako je dvanaest etruščanskih gradova tvorilo konfederaciju, nikada zapravo nisu činili cjelinu. Upravo je njihova nejedinstvenost, po kojoj su bili posebni, bila jedan od razloga njihove propasti. Upoznavanje etruščanskog svijeta najviše nam omogućava arheologija, pa nam je poznat priličan broj pisanih izvora i spomenika, no podrijetlo njihova jezika i problem etničke pripadnosti još nisu riješeni. Osim toga, veliki su rimski pisci i autori bili fascinirani etruščanskom civilizacijom, pa su i oni proučavali etruščanski svijet i pisali o njemu. Brojni su rimski pisci, ali i kraljevi, proučavali etruščanski jezik, tada već kao mrtav jezik. Razvojem povijesti kao znanosti, među povjesničarima se također javlja sve veći interes za proučavanjem te civilizacije, koja je dugi niz godina bila zaboravljena. Iako je modernim tehnologijama puno toga otkriveno, još uvijek je ostalo puno prostora za nove mlade istraživače.

1.2 Etruskologija

Arheologija kao znanost javlja se zbog želje i potrebe ljudi da proučavaju stare narode, civilizacije, način života ljudi i njihovu svakodnevicu. Arheologija sustavno proučava i istražuje stare materijalne ostatke s ciljem rekonstrukcije cjelokupnog života neke zajednice. Kako se arheologija kao znanost razvijala, tako se širio i

¹ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61900>

predmet izučavanja, a znanost se sve više granala i usavršavala. Tako su unutar same arheologije nastale posebne specijalizirane mikroarheologije koje se bave samo određenim geografskim jedinicom ili kulturom, npr.: egiptologija, biblijska arheologija, etruskologija, starohrvatska arheologija itd. Interes ljudi za povijesna razdoblja mijenjao se iz generacije u generaciju, pa su neke grane arheologije stagnirale, dok su druge napredovale. U 15. stoljeću započinje razdoblje renesanse, kada ponovno oživljava interes za antičke kulture. Upravo su za vrijeme renesanse otkriveni mnogi etruščanski spomenici te nastaje veliko zanimanje za njihovo skupljanje. Prvi veliki korak za detaljno proučavanje etruščanske kulture dao je, 1732. godine, Thom Dempster napisavši djelo *De Etruria regali*.² Godine 1726. osnovao je Accademia Etrusca Cortonese, a 1739. godine započinje prva iskapanja u Volterri. Temelje etruskologiji postavili su Wilhelm Deecke, Giuseppe Micali i Francesco Inghirami, znanstvenici koji su svoj rad posvetili proučavanju etruščanske civilizacije. Kako se znanost razvijala, tako je napredovala i etruskologija. U 20. stoljeću dolazi do novog uzleta u proučavanju Etruščana i podjele etruskologije na više grana. Rasvjetljavanju etruščanske povijesti mnogo su pridonijeli radovi Franza Altheima, Raymonda Blocha, Davida Hopkinsa, Massima Pallottina³, Gisele Marie Auguste Richtea, Otta Wilhelma von Vacana, Donald Stronga, Davida Randall-Maclvera i Alexander Gordona McKaya. Svi su ti znanstvenici svojim radovima malo po malo slagali i otkrivali do tada nepoznate stvari vezane za Etruščane. Zahvaljujući njihovim naporima, i svim ostalim radovima nastalih kroz povijest, danas znamo većinu stvari vezanih za sam život Etruščana.

1.3 Prvi zapisi o Etruščanima

Prve zapise o Etruščanima nam donosi Katon u prvoj polovici 2. st. pr. Kr. Marko Porcije Katon rođen je u Tuskulu (*Tusculum*) 234. pr. Kr., a umire 149. pr. Kr. Bio je rimski državnik, konzul, pisac i govornik. Njegovo najznačajnije djelo svakako je *Origines*, a to je bilo i prvo historiografsko djelo napisano na latinskom jeziku. U tom djelu, od kojeg su danas sačuvani samo fragmenti, Katon donosi sve važne informacije koje se bave prošlošću rimskoga naroda. Mitski dio rimske povijesti, uključujući i mitske junake, u potpunosti izostavlja iz svoga djela. Zadnji bitni

² Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18544>

³ Milunović, T., *Etruščani, Etruskologija: Massimo Pallattino*, Cris: časopis Povijesnog društva Križevci, Vol. X No. 1, 2008., 251.

etruskolog, koji piše za vrijeme Carstva, bio je car Klaudije, ali njegovi tekstovi nisu sačuvani. Etrušćani su kao narod veoma brzo nestali sa svjetske pozornice. Malo više od stotinu godina nakon što je Rim uspostavio vlast nad nekadašnjom Etrurijom, a Etrušćani se u potpunosti asimilirali s rimskim narodom, rimski car Klaudije, prije nego li se uspeo na prijestolje, proučava etrušćanski jezik, no tad već kao mrtvi jezik, koji je kao takav ostao do danas, unatoč tada brojnim natpisima. Klaudije je napisao djelo Etrušćanska povijest u 20 knjiga i to na grčkom jeziku. Nešto kasnije, Marko Verije Flak (*Marcus Verrius Falccus*), istaknuti filolog, antički istraživač i pedagog prijestolonasljednika Augusta, Gaja i Lucija, također se bavi proučavanjem Etruraca. Autor je djela *Etruscarum rerum Libri*. Verije Flak, a kasnije i Varon, imali su više dostupnih informacija od kasnijih historiograf i povjesničara, zahvaljujući lokalnoj književnosti i djelima pisaca religioznih djela i domovinske povijesti, poput djela autora Aula Cecine. Varon, koji je zapamćen kao najučeniji Rimljanin, donosi nam brojna djela o rimskoj povijesti, koja svakako uključuje i povijest Etrušćana. Svi su ti veliki pisci vidjeli važnu i veliku ulogu etrušćanske civilizacije, koja je pridonijela razvoju rimske. Sva taj djela govore nam upravo to da Etrušćane ne možemo promatrati kao zaseban fenomen, civilizaciju koja se pojavila odjednom s mora, iz istočnih krajeva, već da je imala svoju povijest, kontinuitet naseljenosti i veliku ulogu u formiranju povijesti Europe, koju danas poznajemo.

1.4 Krajolik i razvoj poljoprivrede

Antički prostor Etrurije započinje kod rijeka Arno i Tibar (*Tevere*), a prostire se sve do Tirenskoga mora. Tirensko je more ime dobilo po samim Etrušćanima još u antičko doba, pošto su ih Grci nazivali Tirencima (*Tyrrhenoi*). Radi lakšeg razumijevanja procesa naseljavanja i samog života Etrušćana, podijelila sam ih u tri zone, tj. tri zone koje su naselili. Zone sam podijelila po geološkim karakteristikama i na taj način opisala način života u svakoj pojedinoj zoni. Prva zona je prostor koji odgovara današnjem području Toskane, brežuljkasti je to kraj s velikim jezerom tektoničkog podrijetla, Trazimenskim jezerom. To je područje bilo bogato širokim fluvijalnim dolinama: dolina rijeke Tiber, dolina rijeke Arno, dolina rijeke Elsa, Era, Cecina. Geološki i morfološki razvoj brežuljaka nije svuda bio isti, a česte klimatske promjene rezultirale su time da taj prostor nije bio pogodan za kultivizaciju, tj.

poljoprivrednu proizvodnju.⁴ To ne znači da plodnih površina nije bilo, samo ih je bilo manje nego u ostatku Italije. Plodno tlo su iskoristili koliko god su mogli, dok su brežuljke iskorištavali za sanju vinove loze i maslina, te su iskorištavali rudna bogatstva planinskog masiva. Brežuljci Metallifere, Amiata, Chianti i Pratomagno se međusobno povezuju i tako čine planinski masiv. Taj prostor uvelike otežava kultivaciju većeg biljaka i komunikaciju među gradovima. Gradovi su se, najviše iz strateških razloga, gradili na povišenim predjelima, kao što su vrhovi brežuljaka. Takav geološki krajolik prostirao se sve do umbrijske regije, tj. grada Orvijeta (lat. *Urbs Vetus*, što znači stari grad, ime je dobio po tome što se nalazio na uzvisini) i uz brežuljke Tolfa i Ceriti. Na brežuljcima, su uzgajali vinovu lozu i masline, što je onda rezultiralo proizvodnjom vina i maslinovog ulja. Tamo su se kasnije razvili jedni od najvažnijih etruščanskih gradova: Veiji, Cere, Tarkvinija, Vulci i Volsinii. Svi su veliki etruščanski gradovi nastali u unutrašnjosti, najviše zbog strateških razloga, kako bi bili što zaštićeniji od napada s mora. Osim naravno onih gradova, nastalih na samoj obali Apeninskog poluotoka, koji su služili kao luke i pristaništa za brodove. U antičkim vulkanskim kraterima kasnije su nastala važna jezera Bracciano, Bolsena, Matignano, Monterosi, Vico, Mezzano.

Kada je etruščanska civilizacija dosegla određeni stupanj razvoja, započinje na svojom ekspanzionističkom politikom u nove dvije zone. U drugoj zoni, na jugu Etrurije nalazi se veliki broj vulkana što je rezultiralo oblikovanjem ondašnjeg krajolika, na koji je ujedno utjecao i tok rijeke Liri. Velike rijeke, vulkansko tlo i erupcije oblikovali se način života Etruščana u tom području. Vulkansko tlo samo po sebi vrlo je plodno, a dostupnost rijeka omogućila je razvoj i uzgoj poljoprivrednih kultura, nužnih za opstanak naroda. Etruščani su zahvaljujući trgovini s Grcima (koji su kolonizirali sami jug Italije) i ostalim narodima, koji su okruživali bazen Sredozemnog mora, preuzimali i usavršavali svoja znanja o poljoprivredi, brodogradnji, preradi određenih ruda i proizvodnji nakita, ukrasa i oružja. Jedno od takvih znanja koje su preuzeli i prilagodili ih svojim životnim uvjetima bio je svakako sistem navodnjavanja polja i sistem isušivanja močvara, kako bi dobili što više

⁴ Isto, 15.

obradivih površina.⁵ Znanstvenici su pronašli brojne dokaze kako je nekadašnja flora i fauna na Apeninskom otoku bila drugačija.

Na sjevernom dijelu Italije, područje današnje pokrajine Emilia-Romagna spada pod treću zonu koju su naseljavali Etrušćani. Kako je veliki dio poluotoka bio močvarno područje, to se tlo koristilo za proizvodnju poljoprivrednih proizvoda, jer je bilo bogato plodnim tlom i nalazilo se uz Padsku nizinu. Kasnije tamo nastaju dva najvažnija etrušćanska trgovišta, a to su Spina i Adria o kojima će kasnije biti više rečeno.

Slika 1. Karta etrušćanskih gradova (preuzeto 25.11.2018)

⁵ Kuntić-Makvić, B., *Od osnutka Rima do razorenja Veja prema Titu Liviju*, Latina et Graeca, Vol.1 No.2, 1973., 22. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=177346

Zbog obalnog prostora i većeg broja rijeka prostor od Tarkvinije do Populonije povjesničari smatraju kako je to bio močvarni dio. Pronađeni su brojni ostaci flore i faune koji tome svjedoče u prilog.⁶ Katon nam donosi svoje viđenje o teškom zraku na tom močvarnom prostoru.⁷ Pojedini manji gradovi na etruščanskoj obali imali su isključivo ulogu luka, a ujedno je svaka luka bila povezana s jednim većim (matičnim i udaljenim) gradom: Pyrgi i Alsium pripadali su Ceri, Gravisca Tarkviniji, a Regisvilla pripadala je Vulci. Etruščansko je područje zbog svoje raznolikosti i bogatstva, bilo jedna od glavnih meta vanjskih osvajača. Ove tri zone u kojima se razvila etruščanska civilizacija, bile su različite po svojim geološkim karakteristikama, pa su stoga imali i različite mogućnosti razvoja. Možemo zaključiti da je povijest Etrurije bila direktno vezana za tlo na kojem je nastala.

Tri različite geološke strukture nude i ležišta različitih metalurških sirovina. Zbog nedostatka arheoloških podataka, ne možemo točno odrediti metalurške centre i kvalitetu same rude. Brežuljci i planinski masivi za vrijeme Etruščana bili su prekriveni šumama, što je naravno omogućilo razvoj brodogradnje, pa i trgovinu drvnim materijalom. Osim toga drvo je bilo glavno gorivo koje se koristilo u procesu metalurške proizvodnje. Najveći doprinos i razvoj drvne industrije bio je u sljedećim gradovima: Perugia, Volterra, Chiusi i Roselle.⁸ Svoje su drvo izvozili i u afričke zemlje.⁹ Najviše su drvo iskorištavali za gradnju snažnih brodova, koji su im omogućili gospodarenje morem. Strabon u svojim djelima ističe kako je upravo drvo i brodogradnja bila nužna djelatnost za razvoj Rima. Od drveta su najviše koristili kesten i bor.

Tadašnje su šume bile prepune divljih konja, koje su Etruščani pripitomljavali i trenirali ih za utrke. Na jugu Etrurie, Cere je bio grad za proizvodnju i preradu svinjskog mesa, a Faleria za preradu tunjevine. Jedna od najviše korištenih ruda bile srebro, željezo, olovo i bakar. Glavni izvori minerala bili su rudnici željeza na otoku Elbi. Druge minerale iskorištavali su sa prostora Amiate i u podnožju brežuljaka Tolfe. Veliko bogatstvo ruda i minerala, omogućilo je Etruščanima da vrlo rano postanu velika konkurentna sila na Sredozemnom moru, nametnu se kao jaka trgovačka i pomorska sila, o čemu svjedoči i činjenica da je more dobilo ime po njima. Osim toga

⁶ Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001., 14.

⁷ Isto, 14.

⁸ Isto, 16.

⁹ Isto, 16.

sve su više gomilali svoje bogatstvo, koje im je omogućavala da se sve više razvijaju kao civilizacija. Njihova je civilizacija bila otvorenog tipa, primali su strance u svoje redove, učili od njih i usavršavali znanja. Bili su narod koji je diktirao modu oblačenja i elemente koje idu uz to, o čemu svjedoči i činjenica da su brojne etrušćanske brončane lepeze pronađene na istarskom poluotoku.

Periodizacija

Periodizacija, jedan od ključnih elemenata historiografije, uvijek je izazivala brojne polemike među znanstvenim krugovima. Znanstvenici teže određenom pokušaju sistematizacije nekoga vremena, da barem približno možemo reći kada su se neke stvari događale. To za sobom povlači brojne probleme, jer niti jedan promjena na svijetu nije nastala u jedan dan. Dug vremenski period treba proći i par se generacija mora izmjeniti da bi se neka promjena ustalila i postala opće prihvaćena među ljudima. Neke promjene na određenom prostoru traju već godinama i postale su normalna svakodnevnica, dok u nekom drugom prostoru tek takve ideje nastaju. Svako doba ljudske povijesti bilo je dinamično, promjene su se odvijale sporo i postepeno, stoga je periodizacija uglavnom stvar dogovora među znanstvenicima, osim ako imamo neki materijalni dokaz, koji kad ga podvrgnemo brojnim analizama možemo reći da je približno star određen broj godina. Zahvaljujući sve većem broju stratigrafskih iskopavanja¹⁰ danas poznajemo slijed razvojnih faza apeninske prapovijesti:

1. *Neolitičko razdoblje* ili mlađe kameno doba podijeljeno je na donji, srednji i gornji neolitik, a tijekom njegova dugog trajanja nastaju temelji budućeg pučanstva Italije;

2. *Eneolitik ili bakreno doba* okvirno se datira od 4. do kraja 3. tis. pr. Kr., kada je naglašena sve veća različitost naroda i brz napredak pod utjecajem egejsko-anatolskog prostora, istočne Europe i zapadne Europe. Bakreno doba označilo je nastanak patrijarhalnih plemenskih zajednica, a ujedno je i razdoblje u kojem se javljaju prvi oblici rudarstva i obrade bakra, zlata i srebra. Zato bakreno doba možemo smatrati prijelomnim razdobljem u povijesti čovječanstva;

¹⁰ „Arheološka stratigrafija“, *Fragmenti*, časopis studentskog kluba arheologa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, br. 2/3, Zagreb, 2004., 5. Dostupno na: <http://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/fragmenti/2-3/arhStratigrafija.htm#napomena>

3. *Starije brončano doba* započinje u prvoj polovici 2. tis. pr. Kr, a zbog nedostatka arheoloških izvora njegova se obilježja ne razlikuju pouzdano od prethodne faze;

4. *Srednje brončano doba* započinje sredinom 2. tis. pr. Kr., keramika toga doba ukrašena je urezivanjem, dubljenjem i geometrijskim motivima, kao što su rombovi i zavojnice. Na rubnim područjima javlja se egejski utjecaj, a dolazi do uvoza mikenske robe, kulture i umjetnosti;

4. *Mlađe brončano doba* poklapa se sa zadnjom fazom mikenske kulture, a obilježen je velikim uvozom mikenske keramike u čitavu Italiju. Kraj brončanog doba obilježen je paljevinskim ukopima duž Italije čemu svjedoče brojne žare iz tog razdoblja, razvojem metalurgije i otkrićem novih proizvoda;

5. *Željezno doba* označilo je početak grčke kolonizacije južne Italije i Sicilije te nastanak prvih gradskih središta u Etruriji, Laciju i Kampaniji. Dolazi do promjena u načinu života ljudi, grade se drugačije nastambe, a sve je više prisutan inhumacijski oblik ukopa, popraćen gradnjom grobnica¹¹

Kritičkim tumačenjem i sagledavanjem svih podataka možemo oblikovati određenu sliku razvoja Etruščana. No, zbog nedostatka povijesnih izvora samih Etruščana, pomoć moramo potražiti kod drugih naroda, tj. preko vanjskih pokazatelja. Pod tim mislim da trebamo dobiti cijelu sliku komunikacije Etruščana s drugim narodima te se potruditi razumjeti njihove odnose: s kime su trgovali, što su uvozili, kako su utjecali jedni na druge. Za utvrđivanje kronologije u užem smislu od velike je pomoći analiza organskih stvari, kao što je mjerenje radioaktivnim ugljikom (C 14) i dendrokronologija. No, sačuvane organske tvari, ako ih uopće ima, možemo naći uglavnom u grobovima, koji su do sada uglavnom istraženi. Pronađeni predmeti dokazuju nam jake trgovačke veze između istočnih kultura i Etruščana, a osim toga možemo pratiti koliki je utjecaj imala određena kultura na svakodnevni život samih stanovnika Etrurije.

2.1 Dolazak Etruščana

¹¹ Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Zagreb, 2008, 67.

Za Etrušćane se dugo smatralo da ih treba proučavati kao izolirani fenomen, civilizaciju koja je došla s mora, s već razvijenom kulturom, a najviše u prilog toj teoriji svakako je činjenica što je etrušćanski jezik još uvijek ostao nedešifriran, nije srodan niti sa jednim jezikom koji ga okružuje. Brojne analize dokazale su prijenos znanja s Grka na Etrušćane, preuzimanje i modificiranje alfabeta koji je rezultirao novim pismom jedne mlade civilizacije. U razdoblju ranog srednjeg vijeka, Crkva je pokušavala ustrojiti novo nastali kršćanski svijet, te su se sve prijašnje, poganske civilizacije nastojali ne spominjati, ne istraživati, kako bi ostale zaboravljene i izgubljene. Razdoblje renesanse ponovno je oživjelo antički svijet.¹² Sredinom 14., a pogotovo u 15. stoljeću, za vrijeme renesanse sve više napreduje humanizam. U razdoblju humanizma dolazi do napretka povijesnih znanosti te niza epigrafskih i arheoloških istraživanja. Znanstvenici su se pitanjem podrijetla Etrušćana ozbiljnije počeli baviti tek u 18. stoljeću. Ubrzo su se pojavile tri teorije podrijetla Etrušćana. Prema jednoj teoriji, Etrušćani su bili istočnog podrijetla, prema drugoj potekli su sa sjevera, a prema trećoj oni su starosjedilački narod Italije.¹³ Prva teorija svoje temelje vuče iz tradicije koja nastaje u vrijeme Herodota, koji govori o seobi jedne skupine Lidijaca pod vodstvom Tirena, sina kralja Atisa.¹⁴ Znanstvenici su uglavnom odbacili tu teoriju, no, epigrafska građa s otoka Lemna na neki je način potvrda toj teoriji. Pismo i jezični sadržaj spomenika s Lemna vrlo su slični etrušćanskom jeziku. No da bi ta teorija bila opće prihvaćena, mora se pronaći joj dosta dokaza koji bi joj išli u prilog. Druga skupina povjesničara smatra da velika količina predmeta istočnoga podrijetla, kojih najviše na prostoru Etrurije ima u 7. i 6. st. pr. Kr., potvrđuje istočno podrijetlo Etrušćana. Prema nekim znanstvenicima, jedino masovne migracije s Istoka mogu objasniti tako veliku količinu istočnih utjecaja.¹⁵ Druga teorija nastaje nakon arheoloških istraživanja Luigija Pigorinija. On je pretpostavio da su Etrušćani i italski narodi stigli sa sjevera u potrazi za boljim životom. Povjesničari su smatrali da se njihovom migracijom širio obred spaljivanja pokojnika te su ih povezali s kulturom Villanove. Treću teoriju donosi Dionizije iz Halikarnasa. Prema njoj, Etrušćani su starosjedoci na Apeninskom poluotoku. Pomoću novih jezičnih studija znanstvenici su pokušali dokazati postojanje predindoeuropskoga jezičnog sloja. Taj su sloj nazvali „tirenskim“ i smatrali su ga starijim od svih italskih narječja. Prema tome,

¹² Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=52451>

¹³ *Povijest svijeta*, Split, Marjan tisak, 2005., 44.

¹⁴ Heršak, E., *Drevne seobe*, Zagreb, Školska knjiga, 2005., 220.

¹⁵ Isto, 218.

etrušćanska je civilizacija spoj različitih kulturnih i etničkih elemenata iz ranijeg sloja i iz mlađih slojeva brončanoga doba. Massimo Pallottino ističe da je etrušćanski narod nastao u Etruriji. Tijekom procesa oblikovanja Etrušćana kao naroda, važnu ulogu odigrale su kulturne i trgovačke razmjene s putnicima iz Egeja, koji su stizali privučeni rudnim bogatstvom otoka Elbe i samih Etrušćana. Veliki broj istočnih obilježja možemo smatrati posljedicom raznih kulturnih utjecaja, koji su postali dio etrušćanske kulture.¹⁶ Danas još uvijek sve tri teorije imaju svoje za i protiv strane, tako da je teško odrediti koja je točna. Kako su na Etrušćane utjecali istočni elementi te su postajali dio same kulture, tako su Etrušćani elemente svoje kulture prenosili na Histre i druge narode nastanjene s druge strane Jadrana.

2.2 Željezno doba

Željezno doba prapovijesno je razdoblje ljudske povijesti, a ime je dobilo po željeznoj rudi koja se počela koristiti u svakodnevnom životu ljudi. U Europi željezno doba traje tijekom 1. tisućljeća pr. Kr., dok na Bliskom istoku uporaba željeza datira još u 4. tis. pr. Kr. Stoga se željezno doba, kao niti jedno drugo povijesno razdoblje, ne može u Italiji, pa možda i nigdje u svijetu, prikazati kao točno određen, jednolik i dug vremenski proces.¹⁷ Na željezno doba trebamo gledati kao na prapovijesno razdoblje, ali i kao jednu stepenicu više u razvoju čovječanstva. Upotrebom novog materijala, željeza za izradu oružja, oruđa i drugih predmeta označilo je novi stupanj razvoja civilizacija, zajednica i pojedinaca. Željezo je bilo puno kvalitetniji i čvršći materijal za izradu oružja, čime je došlo i do promjene svakodnevnice. Novi je materijal omogućio bogatiju, raznolikiju i kvalitetniju proizvodnju predmeta. Predmeti svakodnevne upotrebe ukrašavaju se geometrijskim elementima i figuralnim predmetima, a često se i nisu ukrašavali. Željezno doba označava doba napretka, pa sa sobom donosi brojne društvene promjene. Zajednice počinju s društveno-ekonomskom diferencijacijom, dolazilo je do sve veće društvene i ekonomske nejednakosti pojedinaca i skupina prema izvorima prihoda, imovinskom stanju i zaposlenosti, što za sobom naravno vuče ugled i politički utjecaj u društvenim prilikama. U ranim se društvima vertikalna diferencijacija ograničava uglavnom na ugled, dok u kasnijim, složenijim društvima to postaje trajna društvena stratifikacija. Dolazi do stvaranja sve većeg broja urbanih središta, čime oni zamjenjuju do tada

¹⁶ Agostini, P., *Podrijetlo Etrušćana*, Migracijske i etničke teme, Vol.16 No. 1-2 Lipanj 2000., 65.

¹⁷ Pallottino, M., *Etrušćani*, Svitava, Zagreb, 2008, 73.

poznati model iz brončanog doba. Južni dio Italije sve je više zahvaćen grčkom kolonizacijom, a na tirenskoj obali etruščanska civilizacija prelazi na višu civilizacijsku razinu. Stoga nije čudno što Pallottino ističe da je željezno doba više bilo stanje, nego razdoblje.¹⁸

Jedna od najbitnijih kultura koja je utjecala na razvoj etruščanske kulture je vilanovska kultura, koja je ime dobila prema mjestu Villanova kod Bologne. Ona je na početku željeznog doba bila najznačajnija kultura u središnjoj i sjevernoj Italiji. Kako je bila jedna od dominantnih kultura, prema rasprostranjenosti razlikujemo: 1. tirensku vilanovsku kulturu koja se prostire na područje prave Etrurije, 2. emilijsku vilanovsku kulturu u Bologni, 3. Vilanovsku jezgru u Romagni, 4. Picensku jezgru u Fermu u Markama i 5. Južnu grupu na području Salerna i Pesta. Za razvoj Etruščana bitna je tirenska vilanovska kultura, koja je krajem 8. st. pr. Kr., obilježena velikim utjecajem i uvozom robe s Bliskog istoka i iz Grčke. Ta je kultura bila vrlo moćna i bogata, imala je naseobine, spomenike te je širila svoje kulturne utjecanje na tada još mladu civilizaciju koja se tek razvijala. To je bio početak zlatnog doba etruščanskog naroda. Prema tome, možemo zaključiti da vilanovska kultura odražava početak širenja etruščanske kulture na sjever i jug. U Italiji početak željeznog doba započinje s vilanovskom kulturom na području Toskane, premda je ova kultura koristila broncu kao glavni materijal, te znanstvenici pravo željezno doba vežu uz napredak Etruščana. Etruščani tijekom željeznog doba već imaju uspostavljenu trgovinu sa sjevernim Jadranom, čemu u prilog svjedoči etruščanski kotlić za miješanje vode i vina, oslikan crvenom bojom, pronađen u Nezakciju.¹⁹ U razdoblju od 7. do 5. st. pr. Kr. u histarskim su nekropolama i pojedinim istraženim grobnicama pronađeni brojni uvezeni predmeti s prostora Etrurije, koji svjedoče i ističu društveni položaj pokojnika. Predmeti koji su pronađeni uglavnom su bili posude za piće, kotlići, malo veće čaše ukrašene etruščanskim figuralnim elementima. Pronađena je i manja količina željeznog oružja, kao što su bodeži i koplja.²⁰ Upravo ti predmeti pronađeni s druge strane Jadrana svjedoče o tome, kako je etruščanska civilizacija bila već na jako visokom stupnju razvoja, tolikom da je Histrima čak postala neka vrsta uzora, te su visoko pozicionirani članovi pokušavali imitirati etruščansku elitu.

¹⁸ Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Zagreb, 2008, 73.

¹⁹ Batović, Š., *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età dell'ferro*, u: *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976, 86.

²⁰ Križman, M., *Antička svjedočanstva o Istri*, Zavičajna naklada Žakan Juri, Pula, 1997., 62.

Osim toga, tu je i kvaliteta samih proizvoda, koja je dodatno poticala trgovinu između dvaju naroda. Trgovina se odvijala preko kopna, ali i preko morskih puteva, pošto je histarska obala bila vrlo razvedena, a i sami Histri su bili dobri moreplovci. Željezno doba donijelo je velike promjene u živote svih ljudi, poljoprivredni je alat sada postao čvršći i omogućavao je lakšu i dugotrajniju upotrebu, oružje je bilo jače, čvršće i duže mu je trebalo da otupi, a nakit spektakularniji i skuplji.

Jezik i pismo

Svaki jezik služi kako bi se ljudi mogli bolje sporazumijevati. Dok govorimo izražavamo svoje misli i osjećaje, a sam jezik je živ i fluidan, podložan vanjskim utjecajima. Pojavom pisma situacija se mijenja, a jezik postaje vidljiv. Zahvaljujući pojavi pisma, brojna su se znanja uspjela sačuvati i prenijeti na mlađe generacije dalje, dok su se neka znanja sačuvala do danas. Stoga možemo slobodno reći da je pismo temelj svake razvijene kulture i civilizacije. Etrušćansko pismo razvilo se iz grčkog halkidskog pisma i pisalo se s desna na lijevo. Možemo pretpostaviti da dolaskom grčkih naseljenika u Italiju i na Siciliju, nastaje miješanje dvaju jezika. Ljudska komunikacija i prirodna asimilacija stvorile su novi alfabet, koji su Etrušćani koristili. Izbacili su neke znakove iz grčkog alfabeta koje sami nisu koristili te stvorili nove, prilagođena svojim potrebama. Iz etrušćanskog se pisma kasnije razvilo oskičko-umbrijsko pismo, a možda i latinsko. Na mnogobrojnim epigrafskim spomenicima može se pratiti razvoj pisma od arhajskoga doba do potpadanja Etrurije pod rimsku vlast. Za vrijeme vladavine etrurskih kraljeva u Rimu (polovica I. tisućljeća pr. Kr.), etrušćanski jezik bio je jezik izobrazbe i kulture u Rimu. Etrurski jezik sačuvan je na malom broju spomenika, i premda ima podudarnosti s jezikom na natpisima s otoka Lezba uz obalu Male Azije, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su ta dva jezika i genetski srodnici. Neki ga lingvisti povezuju s indoeuropskim jezicima, što se ne čini nemogućim, a prilično je utemeljena i teza da je retski, predindoeuropski jezik koji se govorio u Alpama, bio srodan etrurskomu.²¹ Pa ipak, zasad je najsigurnije etrurski jezik smatrati genetski izoliranim. U tipološkom smislu etrušćanski/etrurski jezik prilično podsjeća na indoeuropske jezike. Po svojoj prirodi, etrurski je flektivan (označuje lice i broj – vičem, vičeš; rod i broj – vikala i vikalo; te rod, broj i padež – pisanom i pisanoj u glagolskim oblicima), akuzativan jezik s

²¹ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18544>

padežnim sustavom i dosta složenom glagolskom morfologijom.²² U etruščanskom jeziku postojala je praksa stavljanja vokala zajedno, što je u znatno manjoj mjeri izraženo u starim indoeuropskim jezicima. Za razliku od indoeuropskih jezika, etruščanski nema kategorije roda kod imenica. Ima imenske padeže, a čini se da je razlika između subjektne i objektne rečenice bila izražena posebnim sufiksom za akuzativ, jedino kada je objekt određen. Neodređeni objekt u rečenici nije dobivao padežni nastavak kao ni subjekt, već su bili u infinitivu. Pretpostavlja se da je temeljni poredak sintaktičkih kategorija u etruškome jeziku bio subjekt–objekt–glagol. Etruški je sufiksalan jezik, no dosad nije sigurno utvrđeno je li imao postpozicije ili prepozicije ili oboje.²³

U ljudskoj povijesti nastalo je i propalo mnogo civilizacija, unatoč različitom vremenskom trajanju, međusobno su se isprepletale. Što znači da nastankom nove kulture i jezika, na njega utječe niz čimbenika, a jedan od njih su „susjedne kulture i jezici“, koji mu na neki način „pomognu“ u formiranju. Kako je na etruščanski jezik utjecao grčki, tako je kroz etruščansko posredovanje u *rimski* latinski posuđen veliki broj grčkih riječi. Etruščanske su posuđenice također mnogobrojne u latinskom jeziku (npr. *Histrion* znači glumac, *verna* znači rob rođen u kući, itd.)²⁴. Nemamo točnih podataka kada etruščanski jezik nestaje iz javne komunikacije, ali moramo imati na umu da se rimska vlast duboko ukorijenila, te su se etruščanske zajednice kroz generacije potpuno integrirali u rimsko društvo. Kada je car Klaudije pisao povijest Etruščana, etruščanski je jezik tada već bio mrtav jezik, što bi značilo da je uspostavom rimske Republike etruščanski jezik kao glavni zamijenjen sada već donekle formiranim latinskim, nama poznat kao klasični latinski. No, sve većim razvojem rimske moći i uprave, latinski jezik se usavršava do kraja, postaje glavni jezik čitavog Sredozemlja, tj. unutar granica Rimskog Carstva. Početkom kršćanske ere, latinski jezik postao je jezik vjere, prisutan i u jeziku poganskih naroda sada povezanih novom vjerom. Etruščanski je jezik poznat s nekoliko stotina natpisa pronađenih u Italiji iz predrimskog razdoblja. U Hrvatskoj se slučajno čuva najveći pisani etruščanski spomenik i pisani izvor. Najdulji etruščanski tekst naziva se

²² *Pisati etruščanski*, ur. Ivan Mirnik, Muzejski prostor, Zagreb, 1986., 20.

²³ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18544>

²⁴ Knezović, P., Demo, Š., *Latinski jezik 1-2*, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studij, mrežno izdanje, Zagreb, 2014., 4.

Zagrebačka lanena knjiga (*Liber linteus Zagrabensis*), a pohranjena je u Arheološkome muzeju u Zagrebu.²⁵

3.1 Zagrebačka lanena knjiga

Arheološki muzej u Zagrebu krije mnoge vrijedne ostatke starih vremena, od prapovijesti do razvijenog srednjega vijeka. Egipatska zbirka jedna je od najvrednijih zbirki muzeja. Kroz stoljeće i pol postojanja prikupljena je iz više različitih izvora otkupom ili donacijama. Njene zametke čine Zagrebačka mumija i njeni povoji (1862.) i velika kolekcija egipatskih umjetnina koja je otkupljena od obitelji austrijskog baruna Franza Kollera (1868.) zaslugama brojnih hrvatskih kulturnih i javnih djelatnika druge polovice XIX. st. U muzeju se danas u raznim zbirkama čuva oko 3000 predmeta egipatske provenijencije. Godine 1848. Mihajlo Barić kreće na put u Egipat. Tamo je kao i svaki drugi turist želio kupiti suvenir, pa je kupio egipatsku mumiju.²⁶ Nakon njegove smrti, mumiju dobiva njegov brat Ilija, predarhiđakon đakovačke biskupije, koji ju daruje Narodnomu muzeju u Zagrebu. Danas je mumija izložena u Arheološkome muzeju u Zagrebu.²⁷ Isprva se, zbog nedostatka financija i stručnog osoblja, nije znala vrijednost povoja, iako je već kustos Narodnoga muzeja M. Sabljar uočio postojanje pisma na njima. Nakon dozvole kr. hrvatske vlade, 1891. godine, povoji su poslani u Beč istaknutom egiptologu Jakobu Krallu, koji je otkrio da je riječ o etruščanskom tekstu ispisanom u stupcima. Radio je na povojima godinu dana, a svoj je rad objavio znanstvenicima u Beču, 1892. godine. Kasnije je napisao raspravu pod nazivom „*Die etruskischen Mumienbinden des Agramer National-Museums (Denkschriften der k. Akad. der Wissenschaften, XLI. Bd. 3, 1-70)*“.²⁸ Napretkom tehnologije, dijelovi povoja snimljeni su 1932. godine infracrvenim zrakama, što je pridonijelo njihovom jasnijem čitanju. Na povojima se nalazi opis jednoga vjerskog rituala. To je jedini sačuvani etruščanski tekst s književnim obilježjima i jedini očuvani primjerak lanene knjige iz staroga vijeka. Na platnu se nalazi tekst s oko 1130 riječi napisan u pet naknadno izrezanih traka kojima je bila omotana egipatska mumija. Dužina cijele knjige iznosi oko 340 cm, a širina najšire trake je 35 cm. Tekst je

²⁵ Raguž, J., *Iščekli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 16.

²⁶ Pallottino, M., *Etruščanska knjiga Zagrebačke mumije – značenje te povijesna i lingvistička vrijednost*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 19 No. 1, 1987., 6.

²⁷ Mirnik, I., Rendić- Miočević, A., *Liber linteus Zagrabensis*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., 19, 1986, 40.

²⁸ Brusina, S., *Novija literatura o etruščanskim povojima zagrebačke mumije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 1 No. 1, 1895., 184.

raspoređen u 12 stupaca s različitim brojem redaka, od 26 do 36 redaka.

Pretpostavlja se da on sadrži niz obrednih propisa vezanih uz vjerske rituale starih Etruščana. Dosad su odgonetnute pojedine riječi koje spominjanju žrtvene darove i datumi pojedinih svetkovina. Otkrivši njihovu vrijednost, povoji su postali najdulji otkriveni tekst na etrurskome jeziku, pa tako i jedini sačuvani primjerak knjige na platnu. Moderna restauracija i rekonstrukcija lanene knjige provedena je 1985. godine u Švicarskoj, a ujedno su obavili i analizu tinte. Povoji su na samim počecima istraživanja smješteni u razdoblje između 3. i 1. st. pr. Kr., a datacija se temeljila na stilu i oblik pisma. Metodom radioaktivnog ugljika i dendrokronološke analize njihova je datacija određena oko 390. god. pr. Kr.²⁹ Proučimo li sadržaj i oblik slova, možemo reći da *Zagrebačka lanena knjiga* nastaje između srednjeg i kasnog etrurskog alfabeta. Kasnijim istraživanjima naknadno pronađenog papirusa koji se nalazio u pogrebnoj opremi pokojnice utvrđeno je da on sadrži nekoliko poglavlja *Knjige mrtvih*. Pokojnica imenom Nesi-hensu bila je žena Paher-hensua “*božanskog krojača*” iz Tebe, koji je izrađivao odjeću za kultne statue egipatskog boga Amona. Usprkos novijim istraživanjima ostalo je tajnovito kako se etruščanski natpis našao obavijen oko jedne Egipćanke i to u razdoblju kada Etruščani gube prevlast u sjevernoj Italiji, a Rimska Republika jača i širi svoje prostor u Toskani. Odgovor nam možda mogu dati još nedešifrirani dijelovi teksta čiji sadržaj zbog nepoznavanja etruščanskog jezika i dalje ostaje zagonetka koja će još desetljećima privlačiti pažnju domaće i svjetske javnosti.

²⁹ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36352>

Slika 2. Zagrebačka lanena knjiga (preuzeto 25.11.2018.)

Religija

Prvi oblici religija javljaju se još u prvim ljudskim zajednicama kao posljedica shvaćanja da se mnoge stvari u prirodi događaju bez ljudske volje i da čovjek na te pojave ne može djelovati niti ih kontrolirati. Takve pojave su bile suše, poplave, munje, gromovi i razne druge elementarne nepogode. Čovjek je te pojave pripisao višim silama, koji su postali prvi oblici bogova. Svaka je pojava bila simbol jednog boga, a ujedno su bogovi imali moć kontrole nad čovjekovim životom. Kako bi se što više umilio bogovima, čovjek je molio molitve i prinosio razne žrtve bogovima. Kao i u svakoj drugoj ranoj civilizaciji, religija je u životu Etruščana imala središnje mjesto, no njezini izvorni oblici nisu poznati. Svaka je kultura imala veliki broj bogova i svaka je naglašavala prakticiranje obreda. Iz sačuvanih dokumenata možemo vidjeti veliku ulogu svećenika, te postojanje velikog broja tajnih duhova. Etruščani su bili u dodiru s drugim civilizacijama, pa tako dolazi do asimilacije različitih naroda, vjerovanja i kultura. Kako su od Etruščana uglavnom sačuvane grobnice, neke znanstvenici tvrde da je etruščanska religija mračno obojena i okrenuta zagrobnom životu. No, to nije sasvim točno. To što su od Etruščana sačuvane uglavnom grobnice, razlog je što je na njihovim temeljima nastaje jedna od najvećih civilizacija koje svijet pamti, a to je Rimsko Carstvo. Logično je da su Rimljani šireći svoju vlast, širili i elemente

svakodnevnoga života. Povijest nam svjedoči o tome kako su sve civilizacije uvijek gradile na temeljima one prijašnje, često iskorištavajući materijal s postojećih građevina. Stoga je to najvažniji razlog zašto danas nemamo sačuvanu niti jednu kuću iz etruščanskog razdoblja. No, ako ju ne vidimo ne znači da one ne postoje, tj. nisu postojale. Tu bi nam uvelike pomogla arheologija, koja bi putem iskopavanja dokumentirala razne slojeve gradnje na istome mjestu, što također svjedoči o kontinuitetu naseljenosti Apeninskog poluotoka. Etruščani su svoja viša božanstva, pod grčkim utjecajima, personalizirali. Niža božanstva i demoni zadržavaju svoje podzemno podrijetlo. Glavni bog bio je Voltumna (lat. *Vertumnus*), a njegovo glavno svetište nalazilo se u Volsinijama. Očinski bog bio je Tin (Zeus/Jupiter) koji je sa zaručnicom, kraljicom Uni (Hera/Junona), predstavljao glavno etruščansko božanstvo. Božica Menrva poistovjećena je s Atenom ili Minervom, a bogovi mora i zemljotresa bili su Maris i Netun (Posejdon/Neptun). Božica ljubavi Turan od 4. st. pr. Kr., izjednačuje se s Afroditom. Asimilacija i integracija dovele su do toga da su Etruščani svoju mitologiju protkali elementima grčke: Herkle (Heraklo / Herkul), Artumes (Artemida / Dijana), Aplu (Apolon), Fufluns (Dionis / Bakho), Laran (Ares/Mars), Turm (Herma / Merkur).³⁰ Kao i svaka druga civilizacija, Etruščani su imali veliki broj božanstava za koje se nije točno znalo koliko ih je. Oni su bili čuvari neba, voda, zemlje i ljudskih duša. Bili su zaduženi da prate i poslužuju viša božanstva. Posebno su bili poznati Lase, koji su kao i rimski Lari bili dobri duhovi doma i kućnoga ognjišta. Svaka je kuća, tj. obitelj imala svoju Las zaštitnicu, kao što danas u katoličkim ili pravoslavnim obiteljima svaka obitelj ima svog sveca zaštitnika. Svećenici su bili zaduženi za pisanje propisa, koji su se odnosili na odnos čovjeka i boga. Posebno su bili važni oni svećenici koji su mogli predvidjeti buduće događaje gledajući životinjsku utrobu. Živjeli su u izolaciji, a mladi su se svećenici od malih nogu pripremali za svoj poziv, živeći izolirano od obitelji. Veliki su svećenici razvojem religije, razvijali i svoje sposobnosti, što se tiče predviđanja budućnosti. Pisali su sve u knjige, kako bi svoja znanja mogli prenijeti na mlade naraštaje. Kako je Rim zapravo bio jedan od etruščanskih gradova, koji je malo po malo preuzeo vlast nad ostalim gradovima i tako zavladao poluotokom, od Etruščana, kojima su dijelom i pripadali, preuzima veliki dio religije, pa tako i njihovo znanje o predviđanju budućnosti. Njihove svećeničke spise nazivali su „disciplina Etrusca“, oni su se

³⁰ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18544>

sastojali od nekoliko cjelina: *Libri Haruspicini* (vračanje po izgledu utrobe životinje), *Libri Fulgurales* (iščitavanje božanske volje iz munje), *Libri Rituales* (obredni propisi) i dr.³¹ Kako su Etrušćani većinu bogova preuzeli od Grka, tako su ih Rimljani preuzeli od Etruščana.

Preuzimajući njihova obilježja, Rimljani su ih širili diljem svoje države, koja je s vremenom obuhvatila cijelo Sredozemlje i veliki dio Zapadne Europe. Važno etruščansko proročište nalazilo se blizu grčkog grada Kume, u kojem je djelovala proročica Sibila. Njene su odaje bile skrivene u podzemnim prostorima uklesanima u planinu. Ta je proročica padanjem u trans mogla spoznati volju bogova i događaje u budućnosti. Sibilsko proročanstvo bilo je zapisano na grčkom jeziku u devet knjiga, ali je u požaru, koji se dogodio u 1. st. pr. Kr, izgorjelo. Naknadno je rekonstruirano po sjećanju ljudi, no Vandali su ga u svom naletu, oko 400. godine, opet uništili. Sibilsko proročanstvo spominje dolazak spasitelja svijeta, pa je dolaskom kršćanske ere ono našlo svoje mjesto u Starom zavjetu.³² Kasnije, po nalogu pape, Michelangelo na svodu Sikstinske kapele u Vatikanu, uz starozavjetne proroke, crta i sibilske proročice.³³

4.1 Zagrobni život

Zagrobni život dio je svih religija na svijetu, a odnosi se na život poslije smrti. Vjera u zagrobni život i sama predodžba o tome ovisila je o stavu prema konačnoj čovjekovoj sudbini. Od svojih su početaka, još prije 100.000 godina, neandertalci su počeli sahranjivati svoje mrtve, uz malo hrane ili oružja koja su pokojniku pripadala. Ljudi su oduvijek svoje pokojne sahranjivali s velikom pažnjom i brigom. Osobito mjesto u etruščanskoj arhitekturi zauzima grobna arhitektura, jer je nažalost samo ona ostala dobro sačuvana.³⁴ Sačuvani grobovi su veliki, bogato opremljeni i ukrašeni kipovima i freskama, a namijenjeni su pokopu cijele obitelji. To je dovelo do stvaranja čitavih gradova mrtvih, koje možemo pronaći i u Egiptu. Već u 7. st. pr. Kr. razvijeni su oblici grobova četverokutnog ili kružnoga tlocrta s kupolom i dugačkom grobnom komorom sa šiljastim svodom. Najbolji primjer takve arhitekture je grobnica *Regolini-Galassi* u Cerveteri. U 6. st. pr. Kr., etruščanski velikaši sahranjivali su se u

³¹ Raguž, J., *Iščekli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 15.

³² Lukežić, I., *Gradišćanskohrvatske sibile*, Fluminensia, Vol.7 No.2, 1996., 111.

³³ Raguž, J., *Iščekli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 15.

³⁴ Cunliffe, Barry, *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., 37.

zemljane humke, obzidane niskim zidom. U Cerveteri, Vetuloniji i Vulciju zemljani humak pokrivaio je grobnu komoru s prilaznim hodnikom.³⁵ U kasnije doba grobne su se komore ugrađivale u stijene špilja, a fasade su im bile arhitektonski oblikovane. To možemo vidjeti na spomenicima sačuvanim u Orvietu. Mrtvaci su se u grobnicama polagali na kamene klupe isklesane u obliku kreveta. No, oni bogatiji su za svakog pokojnika izrađivali bogato ukrašene sarkofage.

Širenjem kulture polje sa žarama, sve se više koriste plastično ukrašene žare za pepeo, koje su na gornjem dijelu, tj. poklopcu znale prikazivati lica pokojnika. Nama vrlo vrijedna djela etruščanske umjetnosti koja su se sačuvala u tim grobnicama, svakako su zidne slike u grobnim komorama. Bogate kamene grobnice ukrašavali su freskama visoke kvalitete, a pokojnika su sahranjivali s njegovim osobnim stvarima i svim mogućim potrepštinama, koje bi mogao koristiti u zagrobnom životu.³⁶ Najstarije freske potječu iz 6. st. pr. Kr., a pronađene su u grobu Campana u Vejima. Od 530. do 460. pr. Kr., nastala su značajne freske u grobnicama oko Tarkvinije. Sačuvane nam grobnice također svjedoče o tome koliko je civilizacija napredovala, koliko se razvila i kako su se pojedinci uspjeli na društvenoj ljestvici iskorištavajući sva prirodna bogatstva koja su im bila dostupna. Također treba istaknuti da nam te iste grobnice pobuđuju maštu i da su samo mali odraz onoga kako su ti bogati pojedinci živjeli i kakva ih je raskoš okruživala. U grobnici „lova i ribolova“ prikazani su životinjski likovi, jahači, pogrebne svečanosti, plesovi, gozbe, borbe, prizori iz lova te pejzažni motivi.

Freske u grobovima su samo mali djelić svakodnevnice koja ih je okruživala i koje nam omogućavaju da rekonstruiramo barem dio njihova svijeta. Pod grčkim utjecajem mijenja se i etruščansko viđenje smrti, sada smrt vide kao carstvo sjena. Dok se u željezno doba grobovi rade samo za jednu osobu, a pokojnik se pokapa samo s osobnim stvarima, sada u grob počinju polagati hranu i piće kako bi pokojnik imao svega u izobilju i na drugom svijetu. Etruščani su štovali kult mrtvih, a većina sačuvane umjetnosti vezana je za zagrobni život, koji je po njihovu shvaćanju samo nastavak ovozemaljskog života. Grobnice nam daju slike iz svakodnevnog života Etruščana, jer su one nakon toliko stoljeća jedine ostale sačuvane. Stoga je

³⁵ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18544>

³⁶ Cunliffe, Barry, *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., 44.

pogrešno tumačiti kako je etrušćanska religija mračno obojena i okrenuta zagrobnom životu.

4.2 Pogrebni ritual

Čin ukopa pokojnika zauzimao je važno mjesto u cijelom procesu, koji se odvijao od trenutka smrti do trenutka ukopa. Ritual pokopa prilagođavao se imovinskom stanju pokojnika.³⁷ Siromašni građani pokapani su uz hrvačke ili umjetničke pogrebne igre. Pokapani su s osobnim stvarima i možda kojim darom obitelji. No, za pripadnike visokih društvenih slojeva i kraljeva pripremali su se puno raskošniji rituali. Na grob nekog velikaša dovode se robovi, zločinci ili ratni zarobljenici. Poredani u kolonu, jedan po jedan gube glavu, od ruke glavnog svećenika. Svećenik im velikim obrednim čekićem razmrskava glavu. Nakon žrtvovanja onih nižih od njih, slijede obredne borbe do smrti kažnjenika i lopova. Svi ti obredi bili su u čast bogovima, tj. njihova žrtva trebala ih je oraspoložiti da prime dušu mrtvog kralja.³⁸ Te su rituale od njih preuzeli Rimljani, no s vremenom, značenje obreda se izgubilo te se on pretvorio u gladijatorske borbe. Na temelju različitih rituala, raskoši i veličini grobnica, možemo vidjeti da je društvena hijerarhija postojala i strogo se poštovala. Niti jedan siromašni građanin nije se smio pokapati blizu spektakularnih grobnica velikaša i svećenika, već su za njih bila određena manje spektakularna mjesta za pokop i nisu imali tako raskošne grobnice. No, naravno to se nije događalo samo u etrušćanskom svijetu, već je to bila normalna pojava u svim društvima toga doba, posebice u onima kod kojih se vjerovalo da su kraljevi bili direktni potomci bogova.

4.3 Nekropole u Pegi i Trebbi

Veliko arheološka iskopavanja nekropole u Spini, koja se nalazi u dolini Pega, započinj u ljetu 1954. godine. Iskopavanja na tom području započinj još tijekom 1922. godine i zasigurno nisu prva na tom području. Znanstvenici su zahvaljujući stratigrafskom presjeku uvidjeli kontinuitet korištenja terena. Alfieri u svojoj knjizi uspoređuje nekropolu iz Spine i onu u dolini Trebbe. Ističe kako su obje nekropole ekvivalentne kulturnim, povijesnim i trgovačkim aspektima. Od 1922. do 1935. godine u dolini Trebbe iskopano je 1213 grobova, od kojih 57% sahranjeno postupkom

³⁷ Raguž, J., *Iščekli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 13.

³⁸ Isto, 14.

inhumacije, 40% kremiranih i 3% nije se mogao prepoznati način obreda.³⁹ U dolini Pege su otkriveni grobovi dali sljedeće rezultate: inhumacija 61%, kremiranje 30% i 9% nepoznat obred.⁴⁰ Grobovi kod kojih se ne može prepoznati način ukopa, moguće je da predstavljaju dječije inhumirane pokope, jer je velika mogućnost da kostur ne ostane sačuvan ili su pokojnika spalili, no njegov pepeo nisu pohranili u žare, stoga se on nije sačuvao. Vodostaj je bio viši u dolini Pege nego u Trebbi, čime se može objasniti razlika u postocima grobova ne poznatog obreda. Grobovi u Spini ne donose veliki broj sačuvanih predmeta koji su se sahranjivali uz pokojnika i koji bi dali uvid u svakodnevni život. Tipologija groblja je dosta oskudna, jer se radi o grobovima koji su ukopani u zemlju. Vrlo je malo sačuvano bogato opremljenih grobova, što može značiti da su ili opljačkani ili su tu pokapani stanovnici nižega sloja stanovništva, koji nije posjedovao brojne predmete koje bi ponijeli sa sobom u zagrobni život. Bogatiji građani sahranjivali su se u drvenim sarkofazima, lijepo dekoriranim, s puno detalja. Zbog nedostatka kamena, kako su se udaljavali od planina, Etrušćani su morali odustati od složenijih oblika grobnica, i prilagoditi se novim oblicima pokopa s novom vrstom materijala koja im je bila dostupna. Zbog toga su grobovi na tom području bili jednostavnijeg izgleda. Kontinuitet pokapanja na obje nekropole možemo pratiti od otprilike 5. st. pr. Kr. pa sve do sredine 3. st. pr. Kr., s tim da treba istaknuti da u Pegi pokopi počinju datirati nekoliko desetljeća kasnije za razliku od Trebbe.⁴¹

Kulturni i trgovački aspekti pogrebnih običaja vidljivi su već u dolini Trebba, posebno egzotični elementi mediteranskih kultura. Ti su egzotični predmeti stizali s Istoka zahvaljujući razvijenoj pomorskoj trgovini. Od luka su se dalje distribuirali diljem Etrurije putem cesta, koje su od njih kasnije „preuzeli“ Rimljani. Stakleni nakit i alabaster stizali su s juga Mediterana, bronca i brončani nakit dolazio je iz Etrurije, jantar sa sjevera Europe. Naručito je bila cijenjena crvenofiguralna keramika iz Atike. Sve je to dokumentirano u dvjema nekropolama.⁴² U Spini je sveukupno otkriveno 2649 grobova i time smo dobili veliki broj arheoloških dokaza o svakodnevnom životu Etrušćana.⁴³ Ujedno je u Spini pronađena i očuvana jedna od najvećih nekropola. Ona nam može služiti kao primjer kako se pogreb i briga o pokojniku odvijala i u

³⁹ Alfieri, N., *Spina e la ceramica attica*, Kappa, Roma, 1994., 29.

⁴⁰ Isto, 30.

⁴¹ Isto, 17.

⁴² Isto, 45.

⁴³ Isto, 31.

velikim gradovima Etrurije, a osim toga bogata je arheološkim i povijesnim podacima. Ove dvije nekropole, pomogle su u rasvjetljavanju velikog broja nepoznanica o etrušćanskoj civilizaciji. Upravo su otkrića pogrebne opreme arheološkim iskopavanjem, popunile praznine koje su godinama mučile znanstvenike i omogućile rekonstrukcije nekadašnjih trgovačkih ruta.

4.4 Ispitivanje volje bogova

Stari narodi su vjerovali u volju bogova, njima su se pokoravali i nastojali im udovoljiti. Njihova je volja bila zakon, a svećenici su tumačili i predstavljali taj zakon. Oni su razvojem religije razvijali tehnike iščitavanja te volje. Najpoznatija je bila tehnika haruspicije, tj. čitanje budućnosti i volje bogova iz utrobe žrtvene životinje, najčešće jetre. Sačuvan je brončani model životinjske jetre, koji je najvjerojatnije služio učenju mladih svećenika. Postoje još i tehnike gatanja iz ptičjeg leta, povoja mumija ili udara groma. Svećenici su se školovali od malena, živeći u izolaciji od obitelji dok su na obuci, kako bi dobro upoznali obrede. Nijednu bitnu odluku velikaši ne bi donijeli bez ispitivanja volje bogova.⁴⁴ Ako su proročanstva bila negativna ili pogubna za pojedinca, koji je tražio iščitavanje volje bogova, ne bi kretao na put ili u neki rat. Njihovim sposobnostima nisu se služili samo kraljevi i velikaši, već i mali ljudi, željni otkriti što ih čeka. Svatko od nas želi znati što će mu se dogoditi u bližoj ili daljoj budućnosti, pa tako i tadašnji ljudi. Osim toga oni su imali puno više briga od nas, kao na primjer hoće li im urod biti dobar ili hoće li se brod sigurno vratiti u luku. I danas ne moramo razmišljati o tim stvarima, jer je tehnologija toliko napredovala da u bilo kojem trenutku možemo doći do svih potrebnih informacija. No tada su, svećenici bili jedina veza između ljudi i njihove budućnosti, zato su bili tako cijenjeni i poštovani.

⁴⁴ Raguž, J., *Iščekli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 15.

Slika 3. Disciplina Etrusca (preuzeto 25.11.2018.)

4.5 Hramovi

Hram je bio građevina koja je imala religijsku funkciju, posvećen najčešće jednom, a ponekad i više božanstava, a u njemu su se odvijali religijski obredi. U raznim se religijama hram smatra božjom kućom ili prebivalištem, a u njega mogu ući samo svećenici. Gradnja prvih oblika hramova započinje već u doba neolitika, a postaje intenzivnija u bakreno i brončano doba. Postojanje velikih hramova, građevina rađenih od trajnog materijala kao što je kamen ili opeka, smatra se jednom od značajki razvijene civilizacije.

Za razliku od grčkog, etruščanski hram nije mjesto bogoslužja, nego posvećeno mjesto štovanja, molitve i prinosa. Često je etruščanski hram bio bogato opremljen hranom, novcem i dragocjenim predmeta, koje su ljudi prinosili i poklanjali bogovima u njihovu čast ili kako bi se zahvalili što su im bogovi odgovorili na njihove molitve. Sve vjerske aktivnosti i aktivnosti vezane za proricanje budućnosti vodila je vrlo jaka društvena klasa svećenika. Etruščanska vjerska arhitektura, kao i civilna, ostavila je malo tragova zbog činjenice da su hramovi bili građeni od organskih propadljivih materijala. Informacije koje imamo o etruščanskim hramovima uglavnom

pronalazimo u Vitruvijevim tekstova. *Marcus Vitruvius Pollio* bio je rimski pisac, arhitekt i vojni inženjer. Prvi je poznati teoretičar arhitekture, a njegovo najpoznatije djelo *O arhitekturi* napisano je u 10 knjiga. U svom je djelu klasificirao etrušćanske hramove kao toskanske, zbog specifične gradnje. Toskanski stup, opet prema Vitruvijevoj definiciji, imao je kapitel vrlo sličan dorskom, zapravo je pojednostavljena verzija dorskih stupova, ima jednostavno postolje, nije kaneliran, a kapitel i glavni vijenac nemaju dekoracije. Hram je bio pravokutnog oblika, njegova je širina nešto manja od duljine, prednjom polovicom hrama prostire se red stupova i stubište kojima se penje prema hramu.⁴⁵ Stražnji dio hrama sastoji od tri prostorije, svaka posvećena jednom božanstvu ili može biti samo jedna otvorena prostorija okružena alejom drveća ili otvorenim šetnicama oko samoga hrama. Područje hrama je podijeljeno na dva područja: predvorje ili pronaos s osam stupova raspoređenih u dva reda, u svakom po četiri stupa. Ovakav oblik gradnje hramova nedvojbeno je najrasprostranjeniji u cijeloj Etruriji i pojavljuje se u širokom vremenskom razdoblju.⁴⁶ Etrušćanski su hramovi zadržali određenu dozu originalnosti u korištenju materijala, ali i po pitanju ukrašavanja samog hrama, iako su uzore pronalazili u Grcima i drugim narodima s kojima su trgovali.

Osim temelja i baza građenih od kamenog materijala, etrušćanski su hramovi bili građeni od laganih materijala, uz korištenje drveta za nosive grede. To je neizbježno rezultiralo relativno ograničenim razvojem visine i velikim krovom s primjetnim bočnim presjecima krovne strehe.⁴⁷ Drvena ograda zahtijevala je zaštitu od kompaktnih, ali laganih elemenata, pa je polikromirana terakota bila idealno rješenje. Komade terakote ukrašavali su geometrijskim elementima, a znali su oslikavati podove, okvire i ploče postavljene na uzdužnim pokrovnim pločama ili gredama. Hram je izvorno bio otvorenog tipa, a krovna je struktura bila vidljiva na pročeljima. Tek kasnije je usvojen tip zatvorenog zabata, ukrašen figuralnim elementima kao u grčkim hramovima.

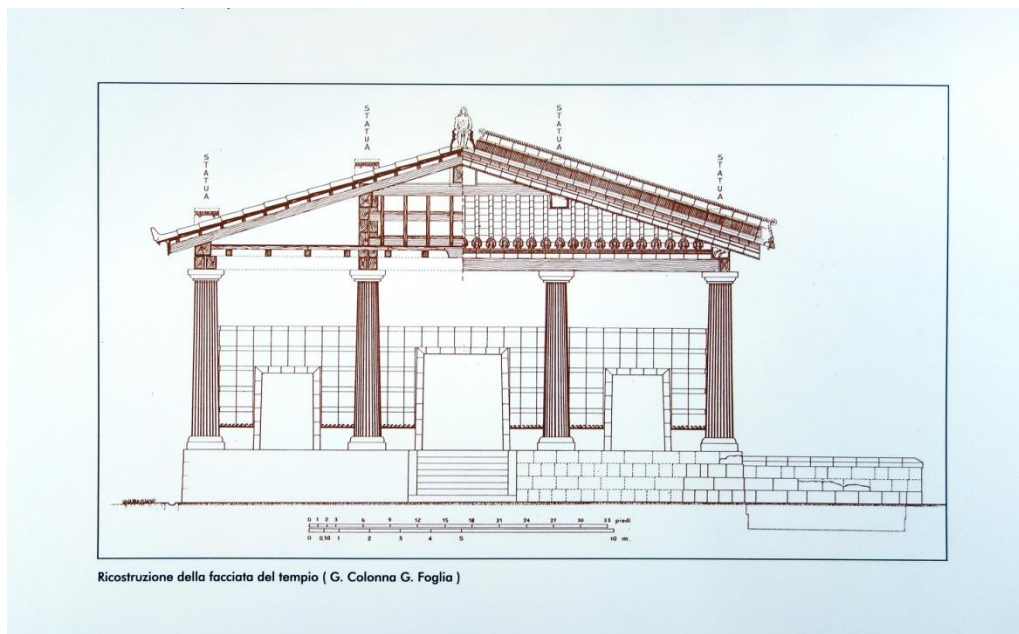
Jedan od najspektakularniji etrušćanskih hramova ikada istražen svakako je onaj u Portonacciu, blizu nekadašnjeg grada Veja. Prvobitni kompleks svetišta izrađen je u 7. st. pr. Kr., smješten na prirodnoj terasi u sjeni brda na kojem se

⁴⁵ Sgubini Moretti, A., *Veio, Cerveteri, Vulci: città d'Etruria a confronto Roma*, L'erma di Bretschneider, Roma, 2001., 94.

⁴⁶ Isto, 95.

⁴⁷ Isto, 94.

nalazio gradski zid grada Veja.⁴⁸ Taj je hram jedan od najbogatijih ikada pronađenih izvora etruščanskih artefakata. Najstarija verzija hrama bila je vezana uz kult božice Minerva. U hramu se nalazio četvrtasti oltar, stubište i stepenice na koje se dolazilo s ceste. Hram s tri prostorije, s polikromiranim terakotnim ukrasima, podignut je oko 510. g. pr. Kr. u zapadnom dijelu svetišta. Uz hram je izgrađen veliki bazen s tunelom i ogradom koja je zatvorila svetu šumu. Novoizgrađeni hram je bio je posvećen bogu Apolonu, a gradnja hrama nadahnuta je modelom hrama u Delfima. Početak iskopavanja hrama započinje 1914. godine pod vodstvom Giulia Quirina Gigliola, a kasnije oko 1940-ih iskopavanje predvodi Massimo Pallottino. Glavni hram bio je veličine 13 x 8 metara, s izvanrednim akroterijskim ukrasom na vrhu hrama, zanimljiv je kao primjer toskanskog hrama i dokaz grčkog utjecaja na etruščanski arhitekturu i kiparsko izražavanje. Pronaos je morao biti opremljen s najmanje dva reda stupca, zbog statike. Iza pronaosa hram je bio podijeljen, kao i obično u toskanskoj shemi, u tri prostorije posvećene božanskoj trijadi.⁴⁹ Najspektakularniji artefakti pronađeni na području hrama u Portonacciu svakako su kipovi izrađeni u od terakote. Kipovi su pronađeni gotovo netaknuti. Najvrjednije djelo, kip Apolona, pripisuje se radu etruščanskog kipara Vulca, a danas se čuvaju u Nacionalnom etruščanskom muzeju (Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia) u Rimu.

Slika 4. Rekonstrukcija etruščanskog hrama (preuzeto 25.11.2018)

⁴⁸ Isto, 93.

⁴⁹ Isto, 97.

Umjetnost

Kao i u ostalim civilizacijama, Etrušćani su oslikavali svoja posljednja počivališta, a na taj su način ostavili svoj trag u povijesti umjetnosti. Unutar cijele antike etrušćanska umjetnost tvori posebnu cjelinu.⁵⁰ Njezin brzi razvoj započinje oko 700. g. pr. Kr., a obojen je elementima orijentalnih kultura. Mnoge umjetničke predmete Etrušćani su uvozili iz Egipta, Asirije, Cipra, a poslije i iz Korinta. To nam ujedno svjedoči o njihovoj moći i bogatstvu, ali i trgovačkim vezama koje su stekli zahvaljujući snažnoj mornarici. Tako je u 7. st. pr. Kr. nastao etrušćanski orijentalizirajući stil. Rani zlatarski radovi svjedoče o korištenju orijentalnih tehnika kao što su granulacija i filigran, a djela izrađena u bronci povezuju se s kulturom Villanova. Najbolje sačuvani primjerci su brončane posude izražene u tehnici *bucchero*.⁵¹ Iako su bili pod velikim utjecajem jakih civilizacija, etrušćanska je umjetnost zadržala vlastitu notu autohtonosti. Etrušćanski su majstori bili specijalisti u izradi autohtonih figurativnih skulptura rađenih od terakote (kipovi u prirodnoj veličini na sarkofazima ili razni prikazi bogova u hramovima).⁵² Izrađivali su nakit visoke kvalitete, zahvaljujući brojnim rudama koje su pronalazili u svom okruženju, a često su nakit ukrašavali draguljima. Etrušćanska gliptika (tehnika graviranja dragog ili poludragog kamenja udubljeno ili reljefno) nastaje pod velikim utjecajem iz Egipta, kada su preuzeli oblik njihova nakita skarabeja. Na donjoj, ravnoj plohi ugravirani su prizori iz grčke mitologije. Iz Grčke su Etrušćani preuzeli i tehniku graviranja metalnih predmeta, među kojima se ističu ciste (*Cista Ficoroni*s prizorima iz legende o Argonautima, 4. st. pr. Kr.) i raskošno ukrašena zrcala (od 6. do 3. st. pr. Kr.). Etrušćani su svoje metalne (oružje, tronošci, posude) i zlatarske proizvode (osobito zlatne fibule, rađene u tehnici granulacije i filigrana) izvozili drugim narodima, a njihov je izvoz na vrhuncu u 6. i 5. st. pr. Kr. Trgovali su sa svim narodima koji su tada plovili Jadranskim i Sredozemnim morem.

Spomenici koji nastaju od oko 550. do 470. g. pr. Kr., pod velikim su utjecajem grčke umjetnosti. U 5. i 4. st. pr. Kr., Etrušćani su sačuvali određenu spontanost, da bi u 3. st. pr. Kr. došlo do potpunoga stapanja s helenističkim elementima, osobito u

⁵⁰ Britanska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.britannica.com/art/Etruscan-art>

⁵¹ The Met, Heilbrunn Timeline of Art History. Dostupno na: http://www.metmuseum.org/toah/hd/etru/hd_etru.htm

⁵² Sgubini Moretti, A., *Veio, Cerveteri, Vulci: città d'Etruria a confronto Roma*, L'erma di Bretschneider, Roma, 2001., 125.

brončanoj portretnoj plastici. Arheološka otkrića etruščanskih fresaka i keramike u 19. st., ukazuju na veliku povezanost s Grčkom već od njenih samih početaka. Grčki utjecaj na etruščansku kulturu možemo smatrati rezultatom interakcije i miješanja kultura, živih nacija, koje su bile u svakodnevnom kontaktu, razmjenjujući i nadopunjavajući jedna drugu. Upravo kako su Grci utjecali na Etrušćane, tako su Etrušćani trgovinom i ekonomskim kontaktima s Histrima i drugim narodima s druge strane Jadrana, prenijeli na njih obilježja svoje kulture i elemente svakodnevnoga života.

5.1 Slikarstvo

Etruščanske slike koje su preživjele gotovo su sve zidne freske iz grobnica, uglavnom u Tarkviniji, a datiraju od oko 670. g. pr. Kr. do 200. pr. Kr. Vrhunac oslikavanja grobnica datira između oko 520. i 440. g. pr. Kr.⁵³ Etruščansko se slikarstvo, kako i kod ostalih naroda, razvilo iz ljudske potrebe da ostave svoj trag u povijesti, da pokažu svoju moć i svoje viđenje svijeta. Iako su osnovnu tehniku crtanja preuzeli iz grčkog slikarstva, zadržali su notu vlastitog viđenja svijeta. Njihovo je slikarstvo obilježeno realizmom, živahnošću i prirodnošću u pokretima likova. Glavno obilježje etruščanskog slikarstva bilo je prikazivanje pejzažnih elemenata, koje grčko slikarstvo nije poznavalo.⁵⁴ Grci su vrlo rijetko oslikavali svoje grobnice u istom razdoblju. Čitava tradicija grčkog slikarstva na zidovima i pločama gotovo je potpuno izgubljena, čime etruščansko grobno slikarstvo dobiva jedan dodatni značaj.⁵⁵ Iz književnih izvora jasno je da hramovi, kuće i druge građevine također imaju zidne slike, ali sve su one nažalost izgubljene. Freska je tehnika zidnog slikarstva. Slika se crta bojama otpornim na vapno, koje se rastapaju u vodi, po svježem sloju žbuke. Boja se suši istovremeno s podlogom i tako se nerazdvojno povezuje s njom. Rad na svježoj žbuci zahtijeva brzinu i sigurnost, jer se naknadne promjene mogu izvršiti tek tako da se ukloni čitav sloj žbuke i da se zamijeni novim slojem. Zato su slikari prethodno izrađivali crtež na papirima koji se u mjeri slagao s konačnim djelom i prenosili obrise na svježju žbuku.

Od sredine 4. st. pr. Kr. počela se koristiti nova tehnika u slikarstvu koju karakterizira bogatstvo sjena (*chiaroscuro* - „svijetlo-tamno”), slike se sada smještaju

⁵³ Spivey, N., *Etruscan Art*, Thames & Hudson, London, 1997., 24.

⁵⁴ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18544>

⁵⁵ Spivey, N., *Etruscan Art*, Thames & Hudson, London, 1997., 31.

u arhitektonski okvir s izraženom perspektivom, a tehnika je uvedena kako bi se omogućio prikaz dubine i volumena.⁵⁶ Ponekad se prikazuju prizori svakodnevnog života, ali češće tradicionalne mitološke scene. Prikaz ljudske anatomije nikad nije bio toliko detaljan i razvijen kao u grčkom slikarstvu. Pojam proporcije ne pojavljuje se u svim sačuvanim freskama, možda jer se nisu sačuvale a možda zato što ta tehnika nije bila toliko zastupljena, pa tako na brojnim freskama pronalazimo prikaze životinja ili ljudi izvan proporcija.

U doba helenizma, krajem 4. st. pr. Kr., tematika je postala ozbiljna, a ponekad i mračna. Kako su tada vodili teške borbe s Rimljanima, svoje grobnice počinju oslikavati prizorima iz mitova o bogovima podzemlja i smrti. Takva tematika pronađena je u grobu François kod Vulcija i u Kardinalovu grobu u Tarkviniji. Etrušćanske zidne slike jedini su sačuvani spomenici monumentalnoga slikarstva klasičnoga svijeta Italije, prije rimske epohe.⁵⁷ To nas slikarstvo uvodi u način života Etrušćana, vidimo kako su izgledali i u što su vjerovali. Iako su temelji etrušćanskog slikarstva nastali uglavnom iz grčkog, vidimo da su Etrušćani u svojim djelima zadržali dozu samostalnosti u slobodnijim obrisima i potezima, koje u grčkom slikarstvu nije postojalo.⁵⁸ Možemo zaključiti da je etrušćanska civilizacija dosegla visoki stupanj civilizacije, njihovo slikarstvo zauzima posebno mjesto u antičkom svijetu te je uvelike utjecala na stvaranje rimske civilizacije i umjetnosti.

5.2 Kiparstvo

O etrušćanskom kiparstvu u prvom redu svjedoče radovi u terakoti.⁵⁹ U toj su tehnici rađene zabatne figure na hramovima i kipovi bogova u svetištima. Kapitolski hram u Rimu te hramovi u Telamonu i Luniju rađeni su u toj tehnici. Etrušćanske skulpture rađene od bronce bile su vrlo kvalitetan i vrlo cijenjen proizvod, ali relativno malo primjeraka je ostalo sačuvano, pošto je materijal od kojeg su rađene bio previše vrijedan, a kasnije se reciklirao. Za razliku od terakote i bronce, u kamenu i mramoru pronađen je relativno mali broj etrušćanskih skulptura, unatoč tome što su Etrušćani imali kontrolu nad najkvalitetnijim izvorima mramora, uključujući mramor iz Carrare, koji čini se nije korišten u velikoj mjeri sve do rimskog doba.

⁵⁶ Spivey, N., *Etruscan Art*, Thames & Hudson, London, 1997., 153.

⁵⁷ Isto, 178.

⁵⁸ Poulsen, V., *Etruska umetnost*, Beograd, 1976., 232.

⁵⁹ The Met, Helibrunn Timeline of Art History. Dostupno na: http://www.metmuseum.org/toah/hd/etru/hd_etru.htm

Velika većina preživjelih skulptura sačuvana je uglavnom u grobnicama, koje su bile bogate sarkofazima i pogrebnom opremom. Grobnice su bile prepune zidnih fresaka, koje prikazuju scene gozbe i neke narativne mitološke motive.⁶⁰ Arhitektonski fragmenti rađeni od terakote uglavnom su dokumentirani oko hramova. Etruščanska je umjetnost bila snažno povezana s religijom, pa stoga ne čudi činjenica da je većina sačuvanih predmeta vezana za život poslije smrti. Kip boga Apolona u Veiu jedan je od najboljih primjera majstorstva etruščanskih umjetnika. Kip je napravljen od polikromirane terakote da ukrašava krovnu liniju hrama u Portonacciu. Iako je takav stil stavljanja kipova na vrh hrama podsjeća na grčke hramove, postavljanje kipova duž krovne linije u potpunosti je etruščanska inovacija.⁶¹

Kako se običaj spaljivanja pokojnika među Etruščanima sve više širio, tako je ukrašavanje žara postalo popularno. Najstarije žare imaju poklopac u obliku ljudske glave, a kasnije su poklopci sarkofaga znali pokazivati cijelu ležeću figuru pokojnika. Među znanstvenicima poznato kao „tusti Etrurci“, figurica je rađena s kratkim trupom i velikom glavom. Realizam portreta tih figura utjecao je na razvoj rimskoga portretnoga kiparstva. Kiparstvo je bilo izraženo i u ukrašavanju velikih sarkofaga u obliku ležaja.⁶² Na poklopcu sarkofaga često su bile prikazane ležeće figure, o čemu najbolje svjedoči sarkofag iz Cerveterija. Jak grčki utjecaj pokazuju kamene grobne stele s reljefnom dekoracijom, koje su pronađene u Volterri, Bologni i Fiesolama. Radili su keramičke posude tehnikom *bucchero* (od 7. do 5. st. pr. Kr.), od najfinije crne sjajne gline s udubljenom ili reljefnom dekoracijom. Uz te posude izrađuju i crveno paljenu keramiku, koja je uglavnom oslikana prizorima iz mitologije.⁶³ Etruščanski su proizvodi bili kvalitetni i izuzetno cijenjeni, stoga ne čudi činjenica da su brojni etruščanski predmeti nađeni na sjevernoj strani Jadrana. Uz zapadni dio bedema Nezakcija, između rimskih i prapovijesnih vrata, pronađena je prapovijesna nekropola s čak 114 grobova. U željeznodobnim grobovima pronađene su žare koje po svom izgledu podsjećaju na one Etruščanske, a kao dio pogrebne opreme pronađene su etruščanske brončane lepeze i ornamentalno ukrašene skulpture, koje

⁶⁰ Spivey, N., *Etruscan Art*, Thames & Hudson, London, 1997., 79.

⁶¹ Sgubini Moretti, A., *Veio, Cerveteri, Vulci: città d'Etruria a confronto Roma*, L'erma di Bretschneider, 2001., 172.

⁶² Proleksis enciklopedija. Dostupno na: <http://proleksis.lzmk.hr/20132/>

⁶³ Britanska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.britannica.com/art/Etruscan-art>

svakako svjedoče o kontaktima ta dva naroda, razvijenoj trgovini među njima, ali i o tome da su imućni stanovnici Nezakcija pratili etrušćansku modu i način života.⁶⁴

5.3 Glazba i ples

Zbog nedostatka izvornih etrušćanskih tekstova i književnosti, o njihovu svakodnevnom životu uglavnom saznajemo putem zidnih slika iz sačuvanih grobnica, brončanih kipova ili preko drugih naroda. Kada su arheolozi u 19. stoljeću pronašli veliki broj zidnih slika, otkriveni su i prikazi glazbala kojima su se Etrušćani koristili kako bi si uljepšali svakodnevni život i duge noći. Etrušćani, glazbeno govoreći, nisu ostavili ništa napisano ili mi to još nismo otkrili, pa je po tom pitanju još uvijek sve zavijeno velom tajni, no sigurno je da su oni bili veliki uživatelji glazbe. Zapravo, tijekom dana glazbom su bile popraćene sve svečanosti i obredi, a moguće je da su glazbu koristili i tijekom pohoda u rat, kako bi zastrašili svoje protivnike ili signalizirali neke napade. Zahvaljujući arheološkim iskopavanjima grobnica vidimo da je veliki dio ikonografije u grobnicama posvećen upravo instrumentima ili glazbenicima. Mnogi pisci poput Homera i Plinija govore o tome narodu koji je glazbu koristio u svakodnevnom životu. Glazba je nezaobilazno prisutna u svim područjima igre, sporta i zabave. Glavni instrumenti bili su *aulos* ili dvostruka flauta, poprečna flauta i kitara. Na najviše slika su zastupljene frule i lire. Neki znanstvenici smatraju da su svirači na fruli imali određenu ulogu u vjerskim obredima, te su tom glazbom zabavljali bogate plemićke obitelji.⁶⁵ Zastupljeno je mišljenje da etrušćanski svirači na liri, koja je predstavljala malu harfu, laganim melodijama pratili čitanje poezije, pjevanje pjesma i raskošni ples.

Što se plesa tiče važio je vrlo važan propis koji je vjerojatno uzet iz kulta (*disciplina etrusca*), budući da se odnosi na dužnost prema bogovima. Po tom se propisu kulturni plesovi moraju izvoditi prema propisanim plesnim koracima i ritmovima. Vjerovalo se da bi i pri bilo kakvoj izmjeni koraka ili pogrešci plesača, ples izgubio svoju djelotvornost, pa čak i navukao gnjev bogova na čitav narod. To bi značilo da je pri uvježbavanju i izvođenju obrednih plesova vladala strogost i stega te da su se plesovi izvodili prema strogo utvrđenoj koreografiji u kojoj nije smjelo biti improvizacija. To se naravno odnosilo samo na ples vezan uz vjerske obrede, ostali

⁶⁴ Mihovilić, K., *Brončane lepeze iz istarskih željeznodobnih nekropola*, Situla 20/21, Ljubljana, 1980, 279.

⁶⁵ Fry, P. S., *Ilustrirana povijest svijeta*, Zagreb: Mozaik knjiga, 1996., 102.

plesovi u svakodnevnom životu svakako su nastajali spontano. Na freskama su također prikazani plesni pokreti, koji su bili vrlo profinjeni, lagani i prate zvukove laganih tonova.

Etruščani su imali neobično razvijenu tjelesnu kulturu, jednako u muškaraca i žena. Žene su sudjelovale u javnom životu, što je za druge narode, pa čak i za Helene bilo nezamislivo. Prisustvovala su i gozbama zajedno sa muškarcima, kao i u gimnastičkim vježbama i natjecanjima. Stoga je za Etruščane bilo sasvim prirodno i sudjelovanje žena u plesu s muškarcima. Zbog slobodnog i javnog djelovanja Etruščanki nije bilo razloga da profesija plesačica u toj zemlji bude na lošem glasu, kao što je to bila u Grčkoj, a pogotovo u Rimu, gdje su javno nastupale samo robinje. Kako su Etruščani bili narod nadaren za ples i glazbu, plesači i glazbenici činili su posebnu profesiju te su, s obzirom na sakralnu potrebu, bili pozivani upravo u onim prilikama i na ona mjesta kada i gdje je sklonost bogova bila najpotrebnija. Upravo iz tih razloga su etruščanski plesači stoljećima kasnije bili pozivani i u Rim. Etruščanski plesači i njihova umjetnost znatno su utjecali ne samo na Rim nego i na ostali dio Europe, pa i na Bizant. Zasiurno su bogati građani imali najbolje instrumente, muzičare i plesače, koji su ih zabavljali i uveseljavali ih na zabavama. Mnogi su glazbeni predmeti preuzeti, ponekad i modificirani, od drugih naroda putem trgovine i kulturne interakcije. Moguće je da su u Etruriju stizali mladi muzičari u potrazi za slavom i bogatstvom te tako širili kulturne izražaje i melodije drugih naroda. No, u svakom slučaju freske u grobnicama direktan su dokaz svakodnevne uporabe glazbe i plesa u etruščanskoj civilizaciji, toliko da su željeli imati barem jedan dio i u zagrobnom životu. Osim toga treba istaknuti da su upravo te freske dokaz da je glazba bila izuzetno važna i cijenjena u etruščanskoj civilizaciji.

Društvo i kultura

Kako su se kroz povijest razvijele razne teorije o etruščanskom podrijetlu, tako su nastale i teorije o njihovom razvoju. No, zahvaljujući arheološkim nalazima i spomenicima, neke činjenice možemo reći sa sigurnošću. Već u 19. st. pr. Kr., možemo vidjeti da se prva jezgra civilizacije, pripisana specifičnoj kulturi i civilizaciji, danas poznata kao kultura "Villanoviana", prostirala na području koje obuhvaća područja današnje Toskane, sjevernog Lacija i zapadne Umbrije, koje kasnije dobiva

ime Etrurija. Kultura zvana Villanova imala je svoje postojeće razlike i autonomne varijacije ovisno o prostoru na kojem se razvila, a kasnije će se ujediniti pod osebujnu i prepoznatljivu etruščansku kulturu. Villanovanski kulturni centri postali su tako etruščanski centri, krajem 7. st. pr. Kr., zahvaljujući postupnom procesu spajanja različitih kultura u jednu, dominantnu kulturu. Etruščani tako predstavljaju, od 8. st. pr. Kr., prvu italsku civilizaciju s energijom potrebnom za provođenje ekspanzionističke politike, što je sve više rezultiralo gospodarskim rastom.⁶⁶

Tijekom 7. i 6. st. pr. Kr., Etruščani uživaju razdoblje velikog prosperiteta i dobrobiti, zbog dobro uređenog društvenog poretka, bogate poljoprivrede, bogatstva prirodnih elemenata, bez unutarnjih nesuglasica i vanjskih osvajača, te intenzivnog razvoja pomorske trgovine.⁶⁷ Zapravo, u tom razdoblju Etruščani započinju iskorištavati rudnike metala na tirenskoj obali. Rast bogatstva pojedinih obiteljskih skupina, koje su bile sposobne preuzeti kontrolu nad gradom, a ujedno su posjedovali velike obradive površine, rezultiralo je velikom društvenom transformacijom i podjelom na društvene klase unutar pojedinih gradova-država. U stvari, izgradit će se društvena struktura, sastavljena od plemstva i građana, s robovima i klijentima, koja će biti tipična za etruščanski svijet, sve do njegove potpune asimilacije u rimsko društvo.⁶⁸

Temeljna struktura društva, pa i samih etruščanskih zajednica, nastaje još za vrijeme vilanovskog razdoblja, između 9. i 8. st. pr. Kr. Povezano u seoska gospodarstva, stanovništvo se bavilo poljoprivrednom proizvodnjom.⁶⁹ Zahvaljujući velikom potencijalu i velikom broju rudnika raznih kovina, stvoreni su temelji za nastanak jedne velike civilizacije kao što je etruščanska. Kao i druge civilizacije, imali su poseban odnos prema smrti te je ona zauzimala važno mjesto u njihovom životu. Etruščani su vrlo rano dosegli visoki stupanj civilizacije, te su bili prvi od svih italskih naroda, koji su počeli živjeti u utvrđenim gradovima, što je označilo prekretnicu u životu naroda Apeninskog poluotoka.⁷⁰ Prije osnutka novoga grada, bilo je nužno obaviti vjerski ritual. Svećenici su tu igrali veliku ulogu, prvo su pitali bogove za savjet, onda bi jednog sretnog dana zaorali svetu brazdu oko budućeg grada. U

⁶⁶ Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001., 47.

⁶⁷ Isto, 48.

⁶⁸ Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001., 49.

⁶⁹ Isto, 49.

⁷⁰ Isto, 109.

plug bi upregli bijelog bika i bijelu kravu, ta bi brazda postala božanska i pravna granica grada, te ih je branila od demona i rata.⁷¹

6.1 Razvoj aristokracije

U 8. st. pr. Kr. unutar etrušćanskih gradova možemo razlikovati unutarnju podjelu društva. Važni aspekti socioekonomskog i kulturološkog razvoja unutrašnjosti naizgled je jedinstvena i homogena. No, grobovi iz kulture Villanova, koji su datirani u 9. st. pr. Kr. karakteristični su svojom veličinom, brojnom i kvalitetnom pogrebnom opremom i arheološkim nalazima, izravni su dokaz raslojenosti društva.⁷² U prvim desetljećima 8. st. pr. Kr, možemo razlikovati novi društveni sloj, a tome u prilog u prvom redu svjedoče grobovi. Od 11. st. pr. Kr., a pogotovo u 9. st. pr. Kr., možemo govoriti o bogatstvu poljoprivrede, koja je još uvijek primitivnog oblika u odnosu na onu krajem brončanog doba i početkom željeznog doba. Bilo je potrebno gotova dva stoljeća kako bi se društvena diferencijacija proširila na sve gradove. U svakom slučaju možemo stoga zaključiti da prve oblike aristokracije, koja se javlja u etrušćanskoj civilizaciji, valja vezati isključivo uz posjedovanje zemlje, tj. obradive površine iz kojih su crpili svoje bogatstvo.⁷³ Samu pojavu aristokracije možemo arheološki pratiti putem istraženih grobova, u kojima je ostala sačuvana bogata pogrebna oprema, koju su pokojnici nosili u zagrobni život. Na području kulture Villanova, uz obalni dio kojim je dominirala Vetulonia sa svojim bogatim kružnim grobovima (*tolo*), krajem 8. i početkom 7. st. pr. Kr., možemo pratiti razvoj novog sloja društva. U unutarnjem dijelu Apeninskog poluotoka mogu se vidjeti prvi znakovi nastanka većih gradova, tj. centara etrušćanske moći, a to su Volsini i Chiusi.⁷⁴

6.2 Slojevitost društva

Jedna od najvećih dokumentiranih nekropola u Etruriji, pronađena je na području grada Veja (*Veii*).⁷⁵ Iako nije u potpunosti sačuvana, može se vidjeti sve veće raslojavanje društva. U prvom desetljeću u 8. st. pr. Kr., grobnice su postajale sve siromašnije u odnosu na sljedeću fazu, a one bogate vežu se uz određene pojedince, kao što su ratnici i visoko rangirane žene. Ti su pojedinci prepoznati i

⁷¹ Raguž, J., *Iščekli narodi svijeta*, Zagreb: Meridijani, 2003., 12.

⁷² Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001., 50.

⁷³ Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001., 51.

⁷⁴ Isto, 52.

⁷⁵ Isto, 53.

među znanstvenim krugovima prihvaćeni kao vođe, *patres familias* i *matres familias*, unutar grupa koje su se predstavljale kao zasebne jedinice (12 samostalnih gradova).⁷⁶ Po grobovima i pogrebnoj opremi možemo vidjeti podjelu po klasama, dobi i spolu. Također se vidi podjela poslova između muškaraca i žena. Muškarci su bili vezani uz ratove i vojsku, dok su žene brinule o kućanstvu i djeci. Tome u prilog svjedoči i pogrebna oprema koja se prilagala uz pokojnika. Uz muškarce se pokapa sva njegova ratna oprema kojom se koristio tijekom života, kako bi je mogao kasnije koristiti i u zagrobnom životu. Uz žene se pokapalo vreteno i kalem za konac, ukosnice za kosu i nakit.⁷⁷

Već sredinom 8. st. pr. Kr., počela se primjećivati razlika između siromašnih i bogatih, iako se u stvarnosti to nije toliko isticalo. Društvena se raslojenost u Etruriji počela sve više izražavati ne samo radi prirodnog bogatstva zemlje na kojoj je nastao slobodni grad-država (zajednica), već i zbog veće ili manje mogućnosti njenog demografskog i teritorijalnog razvoja. Treba istaknuti i razliku u proizvodnji i poslovanju gradova, jer sada se proizvodnja dobara počinje širiti na čitavu zajednicu, a ne samo za pojedine male grupe.⁷⁸ Sada su ti poslovi dodijeljeni osobama i grupama, koji su se specijalizirali za određene poslove, kako bi na toj proizvodnji radili „puno radno vrijeme“. Možemo također istaknuti da je ovakav ustroj i funkcioniranje zajednice predstavljao predkapitalističko društvo. Na vjerskom i umjetničkom polju Etrušćani su bili veliki asimilatori elemenata različitog podrijetla, a ta njihova prirodna sklonost, koju će zatim preuzeti Rimljani, može se objasniti složenošću njihova postanka. Svoja su znanja tako prenosili drugim narodima putem trgovine i kulturnih doticaja. Apeninski poluotok upravo tome duguje razvitak antičke italske kulture.⁷⁹ Na temelju svjedočanstva Katona, prema kojemu je Italija bila u određenom trenutku gotovo cijela u vlasti Etrušćana, pretpostavljala se moguća hegemonija tog naroda u vremenu njihove najveće ekspanzijske snage.⁸⁰ Zapravo, Etrušćani nisu nikada formirali jedinstvenu državu. Osnovali su konfederaciju gradova s pripadajućim teritorijima, djelujući katkad u savezničkim skupinama radi obrane zajedničkih interesa, međutim, često su se borili jedni protiv drugih.

⁷⁶ Isto, 53.

⁷⁷ Isto, 55.

⁷⁸ Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001., 106.

⁷⁹ Skupina autora, *Povijest, 3. Knjiga: Helenizam i rimska republika*, Euroapress, Zagreb, 2007., 429.

⁸⁰ Isto, 435.

6.3 Društvena integracija

Napretkom etrušćanske civilizacije, između 9. i 8. st. pr. Kr., sve je više počela cvjetati trgovina, između Etruščana, Grka i Feničana. Trgovina između Grka i Etruščana, oko 7. st. pr. Kr., sve se više širi na cijeli Apeninski poluotok.⁸¹ U počecima trgovali su s drugim narodima (iz Fenicije i Eubeje), a malo po malo ta se trgovina proširila na čitavo područje Sredozemnog mora. Najbitniji ciljevi međunarodne trgovine svakako je bio razvoj trgovine u urbanim središtima. U Tarkviniji se nalazi jedan od kraljevskih grobova, iz 7. st. pr. Kr. Kraljevski tumul zamijenjen je ukrasnom urnom, a datira se oko 630. g. pr. Kr, na kojoj se nalazi natpis koji donosi podatke o vlasniku groba od strane grčke aristokracije. Natpis je sljedeći: „*Achapri rutila hiprucater*“.⁸² Ne zna se točno značenje riječi *achapri*. Znanstvenici smatraju da je taj čovjek bio jako poštovan od strane grčkih trgovaca, koji su očito bili integrirani u etrušćanski narod, kada su mu posvetili natpis. Važnost ove osobe za grčku aristokraciju vidi se i u tome što su spomenuli hipokrata, treba istaknuti da su oni (grčka aristokracija) to poklonila dotičnom princu.

Jedan od najboljih primjera društvene integracije među etrušćanskim gradovima svakako je primjer Demarata iz Korinta. On je stekao veliko bogatstvo trgujući s etrušćanskim gradovima, prije nego se 657 g. pr. Kr., preselio u Tarkviniju. Zahvaljujući svom bogatstvu oženio se plemkinjom, a jedan od njegovih potomaka kasnije je postao prvi etrušćanski kralj u Rimu.⁸³ Ovi primjeri dokazuju kako etrušćanska civilizacija nije bila zatvorenog tipa, već je dopuštala i omogućavala strancima da sudjeluju, žive i privređuju u njihovoj zajednici. Možda je društvena integracija bila rezultat toga što Etruščani nisu nikada bili ujedinjeni u jednu naciju i vjerojatno je ta integracija imala svoje varijacije u svakom gradu.

6.4 Društvene strukture u doba previranja

Plemički sloj bio je vrlo važan za stvaranje trgovačkih veza. Ako su imali zaštitu i dozvolu plemstva, čak su se i siromašniji stanovnici mogli baviti trgovinom.⁸⁴ No, uglavnom su se svi poslovi vezani za trgovinu odvijali preko plemstva, tj. njihovim posredovanjem. Svi stranci, koji nisu bili dio etrušćanske civilizacije, a željeli su

⁸¹ Isto, 132.

⁸² Isto, 133.

⁸³ Isto, 134.

⁸⁴ Isto, 136.

trgovati direktno s polisima, nisu više mogli tražiti zaštitu plemića. Razvoj proizvodnje uglavnom je bio povezan s razvojem urbane strukture i političko-vjerskih institucija. Osim toga, razvoj proizvodnje bio je direktno vezan uz kvalitetu razmjene, koja je bila rezultat progresivnog razvoja u trgovačkim odnosima. Razvojem novih civilizacija dolazi do promjene u snagama trgovačkih središta, pa sada Grci iz Jonije postaju jedna od najjačih trgovačkih sila na Sredozemlju, kao posrednici između Zapada (bogatstvo Lidije - regija u zapadnoj Maloj Aziji, bogato kraljevstvo iz željeznog doba) i Orijenta gdje su se nalazili brojni obrti poput keramičarskih radionica, radionica za obradu bronce, obrađivanje dragog kamenja i bjelokosti.⁸⁵ Osim toga bili su posrednici i manufaktura u Korintu, Sparti, Ateni i Joniji.

Onomastička analiza dokazuje da su odnosi unutar pojedinih obitelji bili strogo određeni, ali također je primjećeno da između 530. i 500. g. pr. Kr., dolazi do progresivnog povećanja broja članova obitelji, jer se sada u njih ubrajaju i sluge. Analiza pokazuje da su društveni slojevi bili sastavljeni od stranaca, obrtnika, trgovaca i sluga, a ti se slojevi društva poistovjećuju s klasom plebejaca (klasa građana koja ima manja prava, ugl. seljačkog podrijetla) u starom Rimu.⁸⁶ S obzirom na društvene strukture, trgovačka razmjena dobara rasla je tijekom 6. st. pr. Kr., a svoj je vrhunac dosegla krajem 6. st. pr. Kr. Glavni pokretači trgovačke razmijene bili su Grci iz Jonije, Samničani i Milećani. Nakon perzijskog osvajanja Jonije i Egipta, između 546. i 525. g. pr. Kr., jonska je trgovina počela nazadovati i na taj je način prisilila stanovnike Fokeje da migriraju prema zapadu. Stanovnici Fokeje su se nastanili na Korzici, koja je tradicionalno bila pod etruščanskim utjecajem. Nakon što su se nastanili na novi prostor, započeli su borbu za etruščanske obale. Etruščani su poslali flotu iz Cere, porazili fokejske brodove, nakon čega su se oni morali odseliti dalje. No, Etruščani su im dozvolili da se nasele samo unutar jedne kolonije *Emporion*, prisilili ih da plaćaju danak te su tamo ostali sve do rimskog osvajanja.⁸⁷

6.5 Tirensko more

Svojim brzim usponom, Etruščani su postali strah i trepet na Apeninskom poluotoku. Oko 600. g. pr. Kr., dvanaest najjačih gradova odlučilo je sklopiti savez, a njihova vlast proširila se na cijeli Apeninski poluotok od juga do Alpa. To je omogućilo

⁸⁵ Isto, 151.

⁸⁶ Isto, 152.

⁸⁷ Isto, 152.

veliki kulturni razvoj poluotoka. Zahvaljujući tom savezu, trgovina je procvjetala, gradile su se velike i važne ceste, koje su omogućile lakšu komunikaciju i transport robe, na čijim temeljima kasnije nastaju sve slavne rimske ceste, a etrušćanski gradovi su se sve više bogatili.⁸⁸ Iako povezani u savez, svaki grad je bio samostalan te se svoje samostalnosti nije želio odreći. To je naravno rezultiralo i međusobnim sukobima, pa su gradovi ponekad znali i međusobno ratovati. Treba istaknuti da je to ujedno bio glavni razlog propasti etrušćanske civilizacije. Zahvaljujući bogatim rudnicima, Etrušćani su postali poznati po dragocjenim predmetima, koji su se prodavali duž Sredozemlja i Jadranskog mora. Njihova trgovina s Histrima, omogućila je razvoj naroda s druge strane Jadrana, jer su osim trgovine na njih prenijeli znanja i elemente svoje kulture i svakodnevnog života. Razvojem trgovine s drugim narodima, razvijala se i mornarica. Zbog njihove visoko razvijene plovidbene vještine, gusarenja i moći, Grci su more oko Apeninskog poluotoka nazvali Tirensko more, a same su Etrušćane zvali Tireni. U tom razdoblju Etrušćani sudjeluju u osnivanju provincijskih gradića, kojim zajedno sa Sabinjanima i Latinima upravljaju, ali stanovništvo je uglavnom latinsko. Jedan od takvih gradova, koji je nastao u jeku etrušćanske ekspanzionističke politike, ime je dobio po jednoj etrušćanskoj kneževskoj obitelji Roma, tj. Rim.⁸⁹

6.6 Trgovina

Zahvaljujući dobroj kvaliteti svojih proizvoda, pomorskoj sposobnosti i razvijenoj diplomaciji, Etrušćani počinju s izvozom svoje robe na sve okolne poznate prostore, kao što su Istra, Dalmacija, Grčka i zemlje dalje na istoku. Svaki je etrušćanski brod predstavljao mali svijet. Znala se razlika između mornara i pomorskih vojnika, koji su bili opremljeni jednako dobro kao i vojnici na kopnu.⁹⁰ Upravo je ekspanzionistička politika rezultirala razvojem snažne trgovine i početkom stvaranja velikih urbanih cjelina, koje su napretkom tehnologije i bogaćenjem pojedinaca, dovele do sve većeg raslojavanja društva.

⁸⁸ Isto, 105.

⁸⁹ Raguž, J., *Iščekli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 13.

⁹⁰ Domić-Kunić, A., *Classis praetoria Misentium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 28-29 No.1, 1996., 49.

U Populoniji i na otoku Elbi nalazili su se rudnici željeza, koje su Etrušćani pretvorili u svoje trgovačke baze.⁹¹ Tako su stvorili monopol nad proizvodnjom i prodajom kovina, što je ujedno rezultiralo i stvaranjem jake mornarice. Jaka mornarica i pomorske sposobnosti, omogućile su Etrušćanima razvoj trgovine s feničkim naseljenicima u Kartagi u sjevernoj Africi. Vrlo brzo su Etrušćani postali poznati gusari, kojih se bojao cijeli Mediteran.⁹² Luke za brodove uglavnom su gradili na obalama, a gradove u unutrašnjosti, kako bi ih zaštitili od gusarskih napada. Šireći svoje utjecaje na istok (Grčka), ali i na zapad (Galija), Etrušćani su počeli uspostavljati trgovačke kolonije, zbog čega je početkom 6. st. pr. Kr., došlo do rata između Etrušćana i Grka. Takva situacija natjerala je etrušćanske vođe da se radi što bolje zaštite udruže u konfederaciju od dvanaest etrušćanskih gradova. Taj je savez omogućio razvoj trgovine te je omogućavao zajedničku obranu u slučaju napada. Njihova se vlast postupno proširila sjeverno i južno od današnje Toskane, tako da je i sam Rim bio područja koje su kontrolirali. Etrurski gradovi koji su činili dvanaestočlani savez bili su: *Arretium* (Arezzo), *Caere* (Cerveteri), *Clusium* (Chiusi), Orvieto, *Populonia*, *Perusia* (Perugia), *Tarquinia*, *Veii*, *Vetulonia*, *Cortona*, *Volaterrae* (Volterra), *Vulci*.⁹³ U Kampaniji jaki etrušćanski gradovi bili su *Nocere*, *Capua*, *Nola* i *Acerra*, a u padanskoj nizini *Felsina* (Bologna), *Spina* i *Kainua* (Marzabotto).

Imali su razvijenu komunikaciju i brzi pristup svim mjestima zahvaljujući dobrim cestama, a najpoznatije su kasnije Rimljani preuzeli od Etrušćana i unaprijedili: danas su poznate kao *via Aurelia* i *via Cassia*. Razvoj i širenje metalurških proizvoda potaknuli su razmjenu dobara i stvaranje intenzivnih veza uzajamne ovisnosti između različitih naroda s europskog kontinenta i Orijenta.⁹⁴ Novac su Etrušćani počeli koristiti već u prvoj polovici 5. st. pr. Kr., uglavnom na području Populonije. Znanstvenici razlikuju dvije vrste etrušćanskog novca, tj. dva glavna načina izrade, lijevani i kovani novac. Kovani novac se izrađivao od srebra i bronce, dok se lijevani uglavnom izrađivao od bronce. U 4. i 3. st. pr. Kr. Etrušćani su počeli gravirati novac, pa tako razlikujemo tri faze: teška serija koja ima gravirane

⁹¹ Fry, P. S., *Ilustrirana povijest svijeta*, Zagreb: Mozaik knjiga, 1996., 102.

⁹² Raguž, J., *Iščekli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 12.

⁹³ Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001., 128.

⁹⁴ *Povijest svijeta*, Rijeka, Extrade, 2006., 22.

kotače na obje strane, teška serija s kotačem i kraterom i lagana serija s kotačem i sidrom.⁹⁵

Arhitektura

7.1 Urbanizacija – antički i etruščanski gradovi

Priče o nastanku većih gradova u antičko doba, većinom se temelje na mitovima te nema pravih pisanih izvora o tome. Prava urbanizacija mogla se pronaći uglavnom u grčkom svijetu, kao što je na primjer u Ateni. Atena je u staroj Grčkoj bila jedan od najvećih polisa i jedno vrijeme glavni grad, središte grčke umjetnosti i kulture, te mjesto rođenja atenske demokracije. Kulturnim doticajima i razmjenom znanja Etruščani su počeli preuzimati njihova znanja o urbanizaciji grada i podizanju zaštitnih zidova oko grada. Što se tiče etruščanske civilizacije, govoreći s ovim dokazima i arheološkim nalazima koje danas imamo, ne možemo sa sigurnošću tvrditi ni procijeniti stupanj urbanizacije njihovih gradova. Možemo reći da je rimska urbanizacija bila na puno višem stupnju razvoja od njene prethodnice, etruščanske civilizacije, ali je određena vrsta urbanizacije i fortifikacije svakako postojala. O nekom većem razvoju ovoga prostora možemo govoriti tek početkom željeznog doba. Razvoj urbanizacije rezultirao je i pojavom privatnog vlasništva, koje se odrazilo i na povećanje proizvodnje. Taj isti proces urbanizacije nije jednako napredovao u svim dijelovima Etrurije. U južnom dijelu Etrurije, urbanizacija prati završetak orijentalizacije, na što su svakako utjecali bliski odnosi sa susjednim grčkim zemljama, od kojih su asimilacijom i zajedničkom trgovinom preuzeli način života i kulturne običaje. Etruščani su bili civilizacija, koja je vladala većim dijelom srednje i sjeverne Italije u periodu od 8. do 4. stoljeća prije Krista.

Etruščanski se utjecaj iz današnje Toskane, koju su tada naseljavali, širio na jug u Kampaniju, na sjever preko Apenina u dolinu rijeke Po i s druge strane Jadrana, sve dok ih izvjesne okolnosti, teritorijalni interesi grčkih trgovačkih kolonija s juga, sve veća moć Rima i upadi Gala sa sjevera, nisu na kraju izbrisale s povijesne scene. Negdje u 9. st. pr. Kr., Etruščani su usavršili svoje znanje o obradi željeza. Tako sve više počeli iskorištavati mineralna bogatstva, koja su pronalazili u prostoru

⁹⁵ Dukat, Z., Mirnik, I., *Etruščanski i umbrijski novac u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 19. No. 1, 1987., 180.

koji su nastanjivali.⁹⁶ Financijska stabilnost, usavršeno znanje poljoprivredne proizvodnje i mirno razdoblje omogućili su povećanje broja stanovništva, što je rezultiralo razvijanjem velikih stalnih naselja, često na vrhovima brda iz strateških razloga naravno, iz kojih kasnije nastaju etruščanski gradovi. Sredinom 8. st. pr. Kr. etruščanske zajednice prolaze kroz orijentalnu fazu razvoja, unoseći u svoju umjetnost, kulturu, ideje i stilove Istoka. Ti utjecaji, djelomično orijentalni, a djelomično grčki, pomiješali su se s lokalnim stilovima i tako stvorili karakterističnu „etruščansku“ kulturu.

7.2. Grad i arhitektura

Počeci etruščanskih gradova nastaju u vilanovsko doba, procesom postupnog okupljanja prapovijesnih i protohistorijskih naselja, koja su se uzdizala neznatno udaljena jedno od drugog. Smatra se da je dolazilo do brzog širenja jedne od većih naseobina i uz brzu uspostavu jedinstvene strukture, kojoj pogoduju ograničene i lako obranjive visoravni. Tada još uvijek ne možemo govoriti o pravim gradovima, opasanim zidinama, jer se oni javljaju nešto kasnije na ovom prostoru, već u arhaisko doba.⁹⁷ Etruščanski se grad orijentira prema stranama svijeta. Obred osnivanja grada u domeni je religije, a obavljaju ga svećenici.⁹⁸ Svećenik, augur, tumači volju bogova na temelju prirodnih znamenja kao što su let ptica, grmljavina i gledanje u iznutrice žrtvovane životinje. On određuje mjesto gdje će biti geometrijsko središte grada, a to je zapravo centar društvenog života (kasnije rimski forum). Okrenut će se prema istoku i raširiti ruke, a pravac njegovih ruku utvrdit će pravac karda (u smjeru sjever-jug) u novom naselju. Tim pravcem razlučit će se dvije gradske zone, one ispred svećenika (*pars antica*) i ona iza njega (*pars postica*). Okomito na kardo povući će se pravac kroz isto središte, stajalište augura, i to će postati dekuman (*decumanus*) grada, gradska apscisa, koja ide u pravcu istok - zapad. Sve što je s desne (južne) strane tog pravca bit će u novom gradskom prostoru *pars dextrata*, a s lijeve (sjeverne) strane *pars sinistrata*.⁹⁹ Tako se uz glavne osi, kardo i dekuman, povlače na jednakoj udaljenosti usporedno s njima drugi pravci, i to su sporedni kardi i

⁹⁶ Cornell, T., *The beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*, New York: Routledge, London, 2004., 46.

⁹⁷ Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Biblioteka Antika, Zagreb, 2008., 351.

⁹⁸ Suić, M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003, 149.

⁹⁹ Isto, 149.

dekumani, koji zatvaraju uže gradske četvrti (*insulae*) u pravilnom ortogonalnom sustavu.

Rimska je tradicija prisvojila tu instituciju kao svoju tekovinu u poznatoj legendi o osnivanju grada Rima i o prvobitnoj brazdi, ali nema sumnje da i ona u svojem moralnom i tehničkom smislu pripada etruščanskoj kulturnoj baštini. I u etruščanskom gradu smještaj gradskih vrata poklapat će se sa završecima glavnog karda (*cardo maximus*) i glavnog dekumana (*decumanus maximus*).¹⁰⁰ Veći broj gradova nije bio usmjeren na more, a ta činjenica, prema mišljenju dijela povjesničara, isključuje mogućnost da su Etruščani došli kao manja skupina s mora, koja se zatim naselila, asimilirala i zavlada ovim prostorom Apeninskog poluotoka.¹⁰¹ Iskorištavanje rudnih zaliha, zahvaljujući velikom znanju u polju metalurgije, mogli su kvalitetno obrađivati zemlju i tako dobivati bogati urod, koji je rezultirao pojavom poljoprivrednog sloja specijaliziranog isključivo za proizvodnju hrane, a koji je svoje bogatstvo temeljio upravo na zemlji.¹⁰²

7.3 Grobna arhitektura

Možemo reći da se naša saznanja o Etruščanima uglavnom temelje na nalazima bogato opremljenih grobnica u Toskani, koje nam daju uvid u njihov privatni, javni i vjerski život. Od profane etruščanske arhitekture sačuvano je razmjerno malo spomenika. Uglavnom su sačuvana gradska vrata i bedemi u Perugi i Volterri, građeni od velikih kamenih blokova. Zahvaljujući modernoj tehnologiji, neki su arheološki lokaliteti dobili i svoje rekonstrukcije.¹⁰³ Najspektakularniji ostaci Etruščana zasigurno su grobnice bogatih obitelji. Bogate su obitelji naručivale gradnju velikih grobnica, koje su sadržavale nekoliko prostorija, a bile su ukrašene portretima članova obitelji.¹⁰⁴ Gradnja velikih grobnica, bila je odraz njihove moći na ovozemaljskom svijetu, koja se odražavala i na zagrobni život. U tim grobnicama nalaze se jedne od najboljih sačuvanih fresaka staroga svijeta, a koje su godinama bile skrivene od očiju javnosti, što je i omogućilo da budu sačuvane u tako izuzetnom

¹⁰⁰ Isto, 149.

¹⁰¹ Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001., 129.

¹⁰² Skupina autora, *Povijest, 3. knjiga: Helenizam i rimska republika*, Europapress holding, Zagreb, 2007., 428.

¹⁰³ „Ancient Etruscan house discovered“, Discovery News. Dostupno na:

<https://www.youtube.com/watch?v=MmKoyHkTNkA#t=132>

¹⁰⁴ Fry, P. S., *Ilustrirana povijest svijeta*, Zagreb: Mozaik knjiga, 1996., 104.

stanju. Etrušćanska civilizacija razlikuje nekoliko tipova grobnica, koje su građene u obliku kuća, u kojima će pokojnik nastaviti svoj zagrobni život.

Pronalazak grobnica, uvijek je bio od ogromnog značaja za istraživače i znanstvenike. Neki od najljepših i najreprezentativnijih primjeraka predmeta i ukupno sačuvane umjetnosti potječe upravo iz grobnica, koje su dugi niz godine bile netaknute i skrivene od očiju javnosti. Upravo su grobnice bile jedne od najranije dokumentiranih spomenika etrušćanske civilizacije u modernoj znanosti. Etrušćanski su hramovi rijetko sačuvani, a datiraju od kraja 8. st. pr. Kr., upravo u tom prijelaznom razdoblju iz 8. u 7. st. pr. Kr., imamo sačuvane cijele nizove grobnica. Iako je još puno pitanja vezanih za podrijetlo takvih grobnica, možemo povući neke paralele s mikenskim načinom ukopa i gradnjom grobnica, koje prate orijentalizirajući stil gradnje i uređenja. Ta se paralela najviše očituje u naglom povećanju bogatstva unutar luksuznih grobnica, ali i u načinu oslikavanja. Pojedini grobni humci i grobnice koje su usječene u stijene podsjećaju na one pronađene u Maloj Aziji, na Cipru i u Grčkoj, pa neki znanstvenici na temelju takvih saznanja temelje svoje pretpostavke o istočnom podrijetlu Etrušćana. No, treba uzeti u obzir, da koliko god se činilo da se takav oblik grobnica s luksuznim predmetima i velikim bogatstvom pojavljuju samo odjednom, pod istočnjačkim utjecajima, zapravo se pojavljuju paralelno s ranijim vrstama grobnica iz razdoblja vilanovske kulture, što su i dokazala kasnija istraživanja. Osim toga, etrušćanska je civilizacija već dosegla vrlo visoki stupanj razvoja, razvijeno gospodarstvo, ako ga možemo tako zvati, mornaricu, trgovinu i raslojenost društva, stoga ne čudi i ta činjenica da su se bogatiji građani odlučili bogato sahranjivati.

Kultura Vilanova, iako karakteristična po paljevinskom načinu ukopa, nje prakticirala samo taj način. Negdje u 8. st. pr. Kr. na nekim dijelovima Etrurije dokumentirani su grobni humci, što znači da se prakticirao i inhumacijski oblik sahranjivanja. U trenutku kada se u nekropolama obalnih gradova i onih gradova bliže obali pojavljuju monumentalne grobnice, u unutrašnjosti Etrurije prakticira se paljevinski način ukopa u urnama, koje svojim izgledom podsjećaju na urne vilanovskog tipa, čiji poklopci imaju oblike ljudskih glava (najpoznatije su one sačuvane iz Chiusija). To znači da se ni u doba vilanovske kulture ni u doba etrušćanske civilizacije ne koristi i ne prakticira samo jedan način ukopa, već su oba prisutna, isprepleću se i usavršavaju. Možemo reći da, generalno gledano, ritus

inhumacije i gradnja velikih grobnica, dominira u orijentalizirajućem periodu, arhajskom i klasično doba i to uglavnom u obalnom području. Razlog tome može biti taj što su obalni gradovi bili možda bogatiji, razvijeniji i zbog trgovine i mornarice u stalnom kontaktu sa novim trendovima koji su se javljali u velikim civilizacijama, a koje su dominirale tadašnjim Mediteranom. U posljednjih 400 godina života Etruščana dominira uglavnom ritus spaljivanja pokojnika i pokapanje u urnama, a razlog tomu može biti ekonomsko slabljenje civilizacije.

Etruščanske grobnice možemo podijeliti na nekoliko tipova, iako sve spadaju pod grobnu arhitekturu. Tipovi grobnica mijenjali su se vremenom kao što se i civilizacija mijenjala i napredovala, stoga razlikujemo:

1. grobovi s odajom – pojavljuju se najranije, mogu biti usječene u stijenu ili u tlu,
2. grobni humci – grobnice koje se sastoje od jedne ili više grobnica s odajama, poznati još kao hipogej, to su podzemne grobnice koju karakterizira bačvasti strop. Ulazi su bili građeni od kamenih blokova ili su bili urezani u stijenama, a glavne su komore zakopane duboko u zemlji,
3. kockaste grobnice – pojavljuju se kao samostalne građevine ili kao grobnice koje su usječene u stijenu,
4. grobnice u obliku kuće – takva vrsta grobnice imitira jednostavnu kuću s krovom na dvije vode,
5. grobnice s nišama – unutar grobnice nalaze se prostorije u kojima se nalazi veliki broj niša, a u te niše se postavljaju urne; kasnije je ovaj oblik gradnje grobnica preuzela rimska tradicija, jer su se bogati građani sahranjivali s jako puno robova i oslobođenika,
6. grobnice bunarskog oblika – javljaju se krajem etruščanske vladavine, imaju okno iskopano u zemlji, tim tunelom se dolazi do grobnih odaja u kojoj može biti pokopano jedno ili više tijela, ta su okna kopana pod pravim kutom u zemlju. Nazivaju se još i tumuli, to su podzemne grobnice kružnog tlocrta, građene od kamena s kupolastim krovom.

Svaka je velikaška grobnica bila bogato oslikana freskama koje prikazuju svakodnevne situacije Etruščana.¹⁰⁵ Najpoznatije etruščanske grobnice, svakako su Grobnica lavova, Grobnica Augura, Grobnica bikova, Grobnica pantera i Grobnica lova. Upravo su sačuvane grobnice dokaz kako su Etruščani imali poseban odnos prema smrti i nadnaravnom svijetu. Početkom 7. st. pr. Kr. možemo slobodno govoriti o postojanju pravih nekropola u etruščanskom svijetu, pravih gradova mrtvih naspram gradova živih, kojima su posvećivali veliku pažnju. Vrlo često su grobnice imitirale izgled kuća i naselja, a takvi su primjeri pronađeni kod etruščanskih gradova Cerveteri, Tarkvinije, Vulcija i Populonije. Svaki etruščanski grad je u svojoj bližjoj okolini imao barem jednu nekropolu, u čijem se sklopu nalazilo nekoliko stotina monumentalnih grobnica, koje su fascinirale svojim vanjskim i unutarnjim izgledom. U grobnicama je sačuvano zidno slikarstvo, koje nam omogućava poznavanje etruščanske kulture, religije, načina života i zabave. U mnogim su grobnicama sačuvana imena vlasnika, što nam popunjava sliku o društvenim slojevima i barem nas djelomično upoznaje s tim ljudima. No, kako to uvijek biva, postoje nekropole u kojima uopće nije sačuvano zidno slikarstvo, a razlozi mogu biti brojni – npr. ako je područje u kojem se grobnice nalaze dosta vlažno, a zid nije bio dovoljno dobro ožbukano, slike se nisu sačuvale. Cerveteri je grad koji je jedan od najboljih primjera sačuvanog bogatstva grobne arhitekture. Grad je imao više nekropola: Banditaccia, Monte Abatone i Sorbo, te je na taj način bio okružen nekropolama.

Najpoznatija od te tri svakako je nekropola Banditaccia bogata grobnim humcima, koji su u literaturi poznati kao tumuli. Ti su se tumuli razlikovali svojom veličinom i bogatstvom unutarnjeg sadržaja. Mali su se tumuli sastojali od jedne grobnice, dok su oni veći mogli imati i do 4 ili 5 grobnica. Tumul je samo pojam koji definira vanjski izgled grobnice, iako njegova unutrašnjost svojim izgledom varira. Na Banditacci je dokumentirano oko 400 grobnica, od kojih su one najstarije s kraja 8. st. pr. Kr. dok su one najmlađe iz 2. st. pr. Kr. U kronološkom i razlikovnom smislu one najstarije iz 8. st. pr. Kr. imaju pristupni hodnik (*dromos*) i jednostavnu komoru, dok oni iz mlađeg razdoblja imaju složeniju strukturu hodnika i grobnih odaja. Na nekropoli Monte Abatone dominiraju grobnice usječene u stijenu, dok je na nekropoli Sorbo pronađena jedna od najpoznatijih etruščanskih grobnica, Regolini Galassi.

¹⁰⁵ *Veliki svjetski povijesni atlas*, Zagreb, Knjiga i dom, Ljubljana, DSZ, 1999., 128.

Praksa oslikavanja grobnica javlja se vrlo rano i prisutna je u svim civilizacijama svijeta. Etrušćanske grobnice počinju se oslikavati u arhaisko i ranoklasično doba, da bi se negdje u 4. st. pr. Kr. taj običaj počeo malo napuštati. Tijekom 3. i 2. st. dolazi dug period neoslikanih grobnica, ili te slike nisu ostale sačuvane, no pred kraj same etrušćanske ere, početkom sve većeg širenja rimske moći, etrušćanska likovna umjetnost doživljava svoju posljednju renesansu, a nakon toga se počinje sve više asimilirati s rimskom umjetnošću. Najznačajnije oslikane grobnice nađene su u Tarkviniji, a datirane su negdje između 550. i 540., pa sve do 470. g. pr. Kr. na velikom broju fresaka vidi se veliki utjecaj grčkoga (jonskog) slikarstva, iako je etrušćansko slikarstvo zadržalo dozu autentičnosti. Cijeli nizovi slika prikazanih u grobnicama direktni su dokaz da su Etrušćani poznavali grčku umjetnost, te da su od nje preuzeli dosta elemenata, ukrasa, ali opet zadržavajući određenu dozu autohtonosti. Najbolji primjer toga zajedničkog suživota svakako je grobnica Olimpijada s prizorima trkača, bacača koplja, bacača diska, i prikazom utrka.

Etrušćansku grobnu arhitekturu teško je sistematizirati, jer se iste ili vrlo slične vrste grobnica pojavljuju kroz duge vremenske i prostorne periode, a pojavljuju se kao posebni oblici hipogeja ili grobnica na otvorenom.

Histri

Histri su narod indoeuropskog podrijetla, koji se na povijesnoj sceni javlja početkom željeznog doba, između 10. i 9. st. pr. Kr. Naselili su područje današnje Istre, a po njima je i dobila ime. Kada su naselili to područje nisu istrijebili narode koje su tamo zatekli, već su se asimilirali s njima, preuzimajući određene značajke njihova života, te su tako stvorili novu narodnosnu kulturu. Prva faza formiranja Histra započinje udomaćivanjem i postupnim prevladavanjem razlika između pridošlih i starosjedilačkih populacija na istarskom poluotoku, što pokazuje prevladavanje novog pogrebnog rituala i polaganu stapanje raznih elemenata "starog i novog". U ovom razdoblju još ne možemo govoriti o uobličenoj histarskoj kulturi ili narodu, već o stvaranju temelja i počecima etnogeneze, odnosno razvoja nove kulturne grupe. Taj se proces, na temelju arheoloških podataka, može pratiti od kraja 12. i početka 11. st. pr. Kr. pa do 10. st. pr. Kr. Ovaj period je značajan za narode na prostoru Italije,

gdje se počinju polako izdvajati narodi koji će u skoroj budućnosti jako utjecati na razvoj Histra. Tako se polako formira i krug protovillanoviane iz kojeg će se do 8. st. pr. Kr. razviti villanovska kultura, odnosno, najstarija faza razvoja budućih Etruščana.¹⁰⁶ Histri su živjeli u posebnim oblicima naselja, danas poznatim kao gradine.¹⁰⁷ To su bila naselja na prirodno istaknutim i povišenim položajima, koja su tako pružala bolju i efikasniju zaštitu zajednice.

Zahvaljujući arheološkom materijalu koji je pronađen u željeznodobnim nekropolama i naseljima, danas možemo barem djelomično rekonstruirati histarsku protohistorijsku kulturu željeznog doba. Tako možemo vidjeti da je ta kultura prošla kroz nekoliko faza i da su na nju utjecale i druge kulture: 1. kultura žarnih polja (Urnenf-elder), koja u principu dolazi sa sjevera odnosno iz kopnenog zaleđa Istre, ali i etruščanski (villanovski) oblik tog kulturnog načina ukopa; 2. mediteranski utjecaji, u koje spadaju i egejski elementi: oni dolaze uglavnom morskim putem iz Grčke i Italije; 3. domaća, autohtona komponenta, odnosno tradicija brončanog doba.¹⁰⁸ Sve tri komponente načina ukopa, tradicija brončanog doba, mediteranska i kultura žarnih polja, bile već u 11. st. pr. Kr., stopljene u cjelinu, što istarskoj skupini od samog početka daje poseban karakter i samostalan razvoj.¹⁰⁹ Tijekom 1. tisućljeća pr. Kr. Histri su kontrolirali gotovo cijelu Istru, tj. područje od Trščanskog zaljeva do Ćićarije i Učke te rijeke Raše. Upravo se morskim putem histarska grupa povezala s glavnim nositeljima kulturnog razvoja Sredozemlja - grčkim, italiskim i etruščanskim elementima.¹¹⁰ Iako nisu razvili pismenost i istinski visoku kulturu, ti su narodi zahvaljujući svakodnevnim kontaktima putem trgovine s Grcima i Etruščanima živjeli na margini antičke kulture, preuzevši mnogo estetičkih obilježja i običaja tih vrlo razvijenih susjednih kultura. Iako su puno toga preuzeli od razvijenih civilizacija, pismo nije bilo jedno od tih stavki ili barem za to još uvijek nemamo dokaza. Upravo su elementi njihova života, utjecali na razvoj histarske kulture i svakodnevice. Tijekom 6. i 5. st. pr. Kr. Histri dolaze u doticaj sa stanovnicima istočnoalpskog područja, tj. s Etruščanima i Venetima.

¹⁰⁶ Mihovilić, K., *Histri i Etruščani*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1988., 22.

¹⁰⁷ Buršić-Matijašić, K., *Gradine Istre*, Zavičajna naklada „Žakan Juri“: Arheološki muzej Istre, Pula, 2007., 8.

¹⁰⁸ Isto, 570.

¹⁰⁹ Gabrovčev mišljenje prenosim prema Matijašić, R., 1993., 570.

¹¹⁰ Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T., Majnarić-Pandžić, N., *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb, 1998., 220.

Grci su na Jadran došli između 4. ili 3. st. pr. Kr., te su osnovali tek nekoliko kolonija smještenih na otocima srednje Dalmacije (*Korkira, Faros, Issa*). Kad su Histri došli u doticaj s grčkom i etruščanskom kulturom, započinju razvoj trgovine i naravno kako to biva sa svim narodima u takvoj situaciji, kulturnu razmjenu. Stoga zahvaljujući arheološkim nalazima možemo datirati i dokazati kada nastaju pojedini kontakti između dotičnih naroda i razmjena dobara. Pronađena je velika količina materijala koji potječe iz radionica venetskog područja, no nađena je i veća količina etruščanske uvezene keramike i predmeta za svakodnevnu uporabu.¹¹¹ Upravo zahvaljujući trgovini, elementi spomenutih kultura pronalaze svoje mjesto i u histarskoj kulturi. Tome u prilog svjedoče žare ukrašene kaneliranjem, u samim počecima nastanka histarske kulture. Tijekom 9. i 8. st. pr. Kr. histarska kultura preuzima ukrašavanje keramike i žara meandrima, a ta je tehnika karakteristična za etruščansku kulturu u području Toskane. Osim ukrašavanja žara i keramike, Histri od Etruščana preuzimaju i ukrašavanje metalnih predmeta, što pokazuje primjer noža koji je pronađen u jednom histarskom grobu.

Iako je u počecima histarska kultura bila neovisna, malo po malo je počela preuzimati elemente drugih, razvijenijih kultura, obogaćujući svoju. Kako su Etruščani utjecali na Histre, tako su Histri svoje kulturne utjecaje prenosili na Japode i Liburne. Histri su na istoku graničili s Liburnima, na kopnenom dijelu iza Učke s Japodima, na sjeveru s Karnima, a zapadno od njih živjeli su Veneti.¹¹² Histri su vrlo brzo i lako prihvatili strane utjecaje, a oslikana žara iz Nezakcija¹¹³ vrlo je lijep primjer etruščanskog utjecaja i izvoza na područje današnje Istre, već u 8. st. pr. Kr. Od početka 8 st. pr. Kr. započinju snažniji dodiri etruščanskih središta s egejskim civilizacijskim krugom. Tijekom tog razdoblja dolazi i do osnivanja prvih grčkih kolonija u južnoj Italiji, što je svakako ubrzalo razvoj naroda na Apeninskom poluotoku, ali je utjecalo i na trgovački i kulturni razvoj Histra. Taj je utjecaj vidljiv po velikim količinama uvezene keramike u glavnim histarskim središtima.¹¹⁴

¹¹¹ Baghdadi, A., E., *Etnogeneza Histra*, Rostra: časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru, Vol. 5., 2012., 30. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=249962

¹¹² Matijašić, R., *Strarija povijest Istre i neki njezini odrazi na novije razdoblje*, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol.2 No.4-5, 1993., 570. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=52736

¹¹³ Mihovilić, K., *Nezakcija: Nalaz grobnice 1981. godine*, Monografije i katalozi 6, Arheološki muzej Istre, Pula, 1996., 92.

¹¹⁴ Mihovilić, K., *Histri i Etruščani*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1988., 26.

Osim što su uvozili predmete za svakodnevnu upotrebu, uvozili su i nakit visoke kvalitete kao što je narukvica od brončanog lima. Narukvice se pojavljuju u svim politički, gospodarski i kulturno važnim središtima Istre.¹¹⁵ Ispunjene su meandrima uz prikaz ptica, a direktan su dokaz da su najviši slojevi histarskog društva pratili modu i nastojali biti u korak sa etruščanskom elitom. Motiv ptice je stari simbol koji se često prikazivao na brončanodobnom nakitu. Prikazana ptica neodoljivo podsjeća na divlju patku svojim izduženim kljunom savijenim prema gore te tijelom koje očito dodiruje stiliziranu vodenu površinu. Ptice selice su često prikazivane kao glasnici proljeća, tj. boljeg vremena, kada počinju i radovi na zemlji, a završava zima.¹¹⁶ Treba naglasiti da je veliki utjecaj na razvoj histarske kulture, svakako imala i Grčka, o čemu svjedoče monumentalne kamene skulpture pronađene u Nezakciju.¹¹⁷

8.1 Gusarenje

Histri su bili vrlo dobri moreplovci, razvili su posebne, brze lađe, kojima su plovili duž jadranske obale, prvo zbog trgovine, a drugo zbog gusarenja. Histri su često presretali grčke i druge strane brodove pljačkajući ih ili tražeći plaćanje svojevrsnog danka za slobodnu plovidbu. To je za Grke, a kasnije i Rimljane, bilo gusarstvo, ali za Histre gospodarska djelatnost, koja je omogućavala preživljavanje. (Liv. 10, 2: "Illyrii Liburnique et Histri, gentes ferae et magna ex parte latrociniis maritimis infames"; Liv., 21, 16: "Sardos Corsosque et Histros atque Illyrios laccessisse magis quam exercuisse Romana arma".)¹¹⁸ Gusarstvo je bilo normalno svim narodima koji su naselili prostor koji nije bio bogat prirodnim mogućnostima za proizvodnju dovoljne količine hrane poljoprivredom i stočarstvom. Otvorena i razvedena obala Istre poticala je razvoj brodogradnje, a ujedno je omogućila trgovačko zbližavanje Istre i Histra sa ostatkom Sredozemlja. Zbog toga je Istra od prapovijesnih vremena, a što je ovdje važnije, od 11. i 10. st. pr. Kr., postala poprištem trgovačke aktivnosti koja je uvoženjem primjeraka egejske, italske, etruščanske i drugih materijalnih kultura obogatila i histarsku duhovnu i materijalnu komponentu društva jer je, unatoč izloženosti, histarska kultura uspjela zadržati nivo

¹¹⁵ Isto, 41.

¹¹⁶ Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T., Majnarić-Pandžić, N., *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb, 1998., 254.

¹¹⁷ Gabrovec, S., Mihovilić, K., *Istarska grupa, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, Sarajevo, 1987., 335.

¹¹⁸ Matijašić, R., *Strarija povijest Istre i neki njezini odrazi na novije razdoblje*, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol.2 No.4-5, 1993., 573. Dostupno na: https://hrcaj.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=52736.

zaštićenosti i samostalnosti od vanjskih utjecaja.¹¹⁹ Gusarstvo je bilo specifično duž obala Sredozemnog mora, svugdje gdje je obala strma i stjenovita, puna uvala i razvedena, što je bilo vrlo pogodno za stvaranje velikog broja luka, u kojima su se sidrile brze lađe ili brodice, kojima su gusari išli u pljačku brodova.¹²⁰ Sve velike civilizacije su prezirale i u samom početku ratom nastojale suzbiti pokušaje gusarenja, jer su one mogle proizvesti dovoljnu količinu hrane, a gusarenje im je ometalo slobodnu plovidbu i trgovinu morem.

8.2 Pisani izvori

Već sam spomenula kako Histri nisu razvili svoje pismo, pa tako nemamo nikakvih dokaza o njihovom jeziku i komunikaciji, pjesama ili pričama. No, druge visoke civilizacije, koje su razvile pismo i visoki stupanj kulture, donose nam svjedočanstva upravo o Histrima. Možemo reći da tijekom mirnog razdoblja, u samim počecima, narodi nisu sve bilježili. Uglavnom se pisalo o onim narodima, koji su dotičnoj civilizaciji pričinjali probleme. Histri i Liburni se prvi put spominju u pisanim izvorima u 7. st. pr. Kr. Grčki povjesničar i zemljopisac, u znanosti prihvaćen pod pseudonimom Pseudo-Skimino, u svom djelu *Putopisi (Periegesis)* donosi podatke o narodima koji nastanjuju Jonski zaljev, tj. sjeverni Jadran. Njegovo djelo *Putopisi* služilo je kao vodič po sredozemnim i crnomorskim zemljama, a nastao je oko 100. g. pr. Kr. Sastavljen je na temelju starijih zemljopisa u obliku spjeva, čija je uloga bila podučavanje. Ostali su sačuvani pojedini ulomci, koji sadržavaju opis područja Španjolske, Italije, istočnojadranske obale, crnomorskog primorja i Male Azije. O Istri kaže da tamo žive Histri, Kaulici i Liburni. Za Kaulice se smatra da su živjeli na području Opatije i Rijeke, no tijekom povijesti zameo im se svaki trag, dok su Histri i Liburni zabilježeni u povijesti, zbog problema koje su radili rimskoj i grčkoj civilizaciji. On ističe kako su Histri zapravo Tračani, koji prekocrnorskog ušća Dunava dolaze sve do Jadrana.¹²¹ Poslije Hekateja u 7. st. pr. Kr., Histre spominju Aristotel, Pseudo-Skilak, Kalimah iz Kirene, Apolonije s Rodosa, Likofon i Tit Livije.¹²² Jedan od sačuvanih pisanih izvora, koji nam donosi informacije o plemenima Histra potječe iz ranog rimskog razdoblja, oko 1. st. pr. Kr. izvor nam donosi podatke o plemenima

¹¹⁹ Baghdadi, A., E., *Etnogeneza Histra*, Rostra: časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru, Vol. 5., 2012., 25. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=249962

¹²⁰ Isto, 23.

¹²¹ Katičić, R., *Illyricum Mythologicum*, Antibarbarus, Zagreb, 1995., 49.

¹²² Isto, 25.

unutar histarskog naroda, a to su Rundikti, Subokrini, Katali (za koje, prema izvoru, znamo da su živjeli u zaleđu Trsta) i Fekuse (čiji nam je smještaj nepoznat).¹²³ Iz toga možemo zaključiti da histarski narod nije bio jedinstven, već su bili podijeljeni po plemenima ili malim kraljevstvima. Treba istaknuti da takva podjela ima sličnosti s etruščanskom podjelom u 12 gradova država, bez jedinstvenog naroda, udruženog samo u doba krize ili ratova. Osim rimskih izvora, imamo i grčke izvore, koji zajedno s rimskima svjedoče o histarskim gusarskim napadima u naoružanim lađama. Oni su svojim gusarenjem nadzirali pomorski prostor oko južne Istre i na taj su način ometali grčku i rimsku trgovinu. (Liv. 10,2: Histri zajedno s Ilirima i Liburnima gospodare Jadranskim morem.) Svojim brzim lađama, presretali bi grčke i rimske lađe, te bi im plijenili robu. Ti zapisi svjedoče o velikoj pomorskoj sposobnosti Histra. Svojim gusarskim napadima, narušavali su mir unutar bazena Jadranskog mora, te su barem na kratko, uspostavili svoju prevlast. Upravo su gusarski napadi, bili jedan od povoda da Rimljani vode barem dva rata protiv Histra, a literaturi ih možemo pronaći pod nazivom Histarski ratovi.¹²⁴

8.3 Histri i Etruščani – sjeverni Jadran

Istarski je poluotok, zbog svog položaja koje ulazi duboko u Jadransko more, imao vrlo važnu posredničku ulogu između istoka, zapada, sjevera i juga. Možemo reći da je bio glavno sjecište važnih pomorskih puteva. Upravo je njegov prirodni položaj razlog što je postao središte specifične lokalne kulture. Postojanje plodne zemlje, pašnjaka, izvora pitke vode, šuma, zaklona, kamena i gline omogućili su brz razvoj Histra. Prirodni lanac Ćićarije i Učke dijelom je štitio Histre od izravnih nasrtaja s kopna. Ujedno su izloženi dugoj morskoj obali i utjecaju s mora, pa je tako prema zapadu i sjeveru histarska civilizacija dolazila u dodir s obalama Italije i s dolinom rijeke Pad (Po). Jug Jadrana donio je vezu s glavnim ranim pokretačima povijesnog razvoja, egejskim prostorom, ali prema jugu su bili povezani i sa susjednim Liburnima.¹²⁵

¹²³ Čaće, S., *Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1979., 43.

¹²⁴ Križman, M., *Antička svjedočanstva o Istri*, Zavičajna naklada Žakan Juri, Pula, 1997, 309.

¹²⁵ Isto, 22.

Kulturnom razmjenom s Etruščanima, Histri preuzimaju novi oblik pokapanja svojih mrtvih.¹²⁶ Tome u prilog svjedoče brojne žare pronađene na području Istre. Do tada, tijekom brončanog doba, bio je karakterističan inhumacijski oblik pokapanja, a sada se javlja novi oblik spaljivanja pokojnika. Zahvaljujući arheološkim iskopavanjima, možemo pratiti širenje žarnih nekropola Histra. U početnoj fazi, tijekom 11. i 10. st. pr. Kr., koja prati spaljivanje pokojnika, uz polja sa žarama nalazimo i mediteranske elemente, što svakako svjedoči o kulturnim utjecajima Etruščana.¹²⁷ Peroni ističe da oblik grobnog ritusa, keramika i drugi kulturni oblici, koje pronalazimo kod Histra u tom razdoblju, možemo pronaći i povezati s kulturnim krugom talijanske kulture protovillanova.¹²⁸ U drugoj fazi, istarskih polja sa žarama, koja traje od 10. do 8. st. pr. Kr, na Apeninskom poluotoku se etruščanska kultura već proširila i učvrstila svoju vlast.¹²⁹ Tada su etruščanski gradovi bili u protourbanjoj fazi, kao što je u Istri bio Nezakcij i brojna druga gradinska naselja, koja su bogata sačuvanim nekropolama, kao što su Picugi, Beram, Nova Vas i sl.¹³⁰

Tijekom 8. st. pr. Kr., na jugu Italije nastaju prve grčke kolonije, koje sa sobom donose drugačiji način života, izradu i ukrašavanje keramike, što je naravno trgovačkim vezama rezultiralo kulturnom razmjenom između Etruščana i Grka. Kasnije su Etruščani, trgovinom na sjevernom Jadranu s Histrima na njih prenijeli pojedine elemente ukrašavanja keramike i drugih proizvoda. O dubljim kontaktima s etruščanskom kulturom svjedoči i žara iz Nezakcija na kojoj se ističu simboli sunca.¹³¹ Posuda je podrijetlom iz južnoetruščanskih radionica, no, iako je uvezeni materijal, bila je primljena i svojim karakteristikama lako inkorporirana u histarsku tradiciju, tako da je naposljetku iskorištena kao žara. Tijekom i krajem 8. st. pr. Kr. dolazi do snažnog kulturnog utjecaja susjednih naroda na Histre. No, to ne znači da nema domaće proizvodnje; ona je nastavila s tradicionalnim oblicima. Grci su na području južne Italije počeli otvarati lokalne radionice za izradu keramike, koje su bile specijalizirane za proizvodnju velikih posuda za vino s geometrijskim ukrasima. Upravo zahvaljujući kulturnoj razmjeni i trgovini jedna takva velika posuda je

¹²⁶ Mihovilić, K., *Histri i Etruščani*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1988., 12.

¹²⁷ Isto, 12.

¹²⁸ Peroni, R., *Protostoria dell'Italia continentale, La penisola Italiana nell'età del Bronzo e del Ferro, Popoli e civiltà dell'Italia antica* 9, Roma, 1983., 67.

¹²⁹ Pallottino, M., 1973, 115.

¹³⁰ Suić, M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003, 149.

¹³¹ Mihovilić, K., *Histri i Etruščani*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1988.,52.

pronađena u Nezakciju.¹³² Iako je jedna takva posuda pronađena na području Istre, ne možemo govoriti o nekoj većoj trgovačkoj aktivnosti između Grka i Histra, ta je trgovina bila ograničena uglavnom na uski kulturni krug. Prema arheološkim nalazima, vidimo da su Histri, već od 9. st. pr. Kr., imali uhodanu trgovačku vezu sa jugom Italije, odakle su dobivali keramiku i metalne predmete iz lokalnih radionica. Vjerojatno je zahvaljujući toj trgovini između Histra i Grka, nastala i trgovina između Histra i Etrušćana. Etrušćanske vaze ukrašene geometrijskim ukrasima i plastičnim prikazima životinja, bile su vrlo čest proizvod, koji su Histri kupovali. Ovaj kontinuitet etrurskog kulturnog pritiska sukladan je razvoju etrušćanskih središta koja doživljavaju puni procvat na području urbanizacije naselja te razvoju kulture, i to prije svega jezika kao umjetničkog izraza.¹³³ Najviši krugovi histarskog društva uspješno ostvaruju trgovačke veze s etrušćanskim područjem. To s jedne strane govori o njihovom ugledu u društvu i stabilnom poretku koji je omogućavao takvo izdvajanje određenog sloja, vjerojatno malobrojnog, nad većinskim stanovništvom koje je prihvaćalo njihovu vlast i položaj. O ugledu i snazi koju su svakodnevno isticali, govori i uvoz brončanih lepeza koje su izrađene tijekom 6. st. u etrušćanskim radionicama tehnikom lijevanja na proboj, a ukrašene su jednostavnim geometrijskim oblicima. Osim o snazi i ugledu, lepeza govori i o modi vremena koju su žene visokog sloja Nezakcija svakako pokušavale pratiti.¹³⁴

Tijekom 7. st. pr. Kr., etrušćanska je civilizacija dosegla visoki stupanj razvoja, urbana struktura gradova bila je u punom jeku, razvili su jezik, pismo, umjetničke i kulturne izraženosti.¹³⁵ S druge strane Jadrana Histri su još uvijek oblikovali svoju kulturu i kulturni izražaj, uzimajući od visoko razvijenih kultura pojedine elemente svakodnevice. U Nezakciju u tom razdoblju Histri izgrađuju kamene spomenike, od kojih su prvo bile kamene ploče ukrašene spiralama i svastikama, a tijekom 6. st. pr. Kr., počinju koristiti figuralnu punu plastiku kao element ukrašavanja.¹³⁶ Arheološkim iskopavanjima s obje strane Jadrana, možemo reći da histarski spomenici ukrašeni spiralama i punom plastikom nastaju pod direktnim utjecajem Etrušćana sa srednjoitalskog jadranskog prostora. Osim velikih

¹³² Batović Š., *La Relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro, u: Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976., 86.

¹³³ Mihovilić, K., *Histri i Etrušćani*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1988., 28.

¹³⁴ Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T., Majnarić-Pandžić, N., *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb, 1998., 257.

¹³⁵ Pallottino, M., *Etrušćani*, Svitava, Zagreb, 2008., 381.

¹³⁶ Mihovilić, K., *Histri i Etrušćani*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1988., 17.

kamenih spomenika, na području Nezakcija pronađen je fragment glave s pletenicama i dvojna glava, za koje sa sigurnošću možemo reci da nastaju pod direktnim utjecajem etruščanske kulture.¹³⁷ Navedeni fragmenti datirani su oko 500. g. pr. Kr.

Uspjeh trgovaca ovisio je o svim slojevima ljudi, jer su oni trgovali robom razne vrijednosti. Zasigurno su najviše ovisili o kupcima iz vladajućeg sloja, koji je bio spreman bogato platiti njihovu robu. Upravo zahvaljujući vladajućem sloju histarskih plemena, možemo pratiti izravne utjecaje etruščanske kulture na histarsku. Direktno kontakte s Etruščanima tijekom 6. st. pr. Kr., dokazuju dijelovi brončanih lepeza pronađenih tijekom arheoloških iskopavanja u Nezakciju, Bermu i Picugima.¹³⁸ Te su brončane lepeze pripadale vladajućem sloju ili plemenskoj aristokraciji, a dokaz tomu su prikazi na spomenicima, koji prikazuju prizore iz svakodnevnog života visokih slojeva društva. Upravo je lepeza, kao znak dostojanstva, prikazana na najstarijim spomenicima pronađenim u Bologni, a oni su datirani oko 600. g. pr. Kr. Na tim su spomenicima prikazane žene koje pripremaju vunu za pređenje. Na situli koja se danas nalazi u Providence (SAD) nalazi se prikaz dvojice muškaraca koji u rukama drže lepeze, iz čega možemo zaključiti da taj predmet nije bio namijenjen isključivo za žensku populaciju.¹³⁹ Upravo zahvaljujući brojnim arheološkim nalazima možemo dokazati direktnu vezu između Histra i Etruščana. Vidimo da Histri, kao jedna protuurbana civilizacija, koja se tek počinje razvijati i stvarati svoju kulturu i povijest, putem trgovačkih i kulturnih veza te gusarenja, oponaša život Etruščana i preuzima od njih elemente kulture, umjetnosti i svakodnevnog života.

Spina i Adria

Kako se etruščanska civilizacija sve više razvijala, tako su sve više počeli iskorištavati prirodna bogatstva svoga prostora. Upravo su ta prirodna bogatstva privukla brojne trgovce iz ostalih dijelova Sredozemnog mora, a ujedno omogućila Etruščanima širenje vlastite kulture na neke manje razvijene narode, kao što su to bili Histri. Širenje trgovine, samo po sebi, zahtijevalo je i širenje trgovačkih središta, izgradnju velikog broja luka i pristaništa, razvoj brodogradnje, gradnju cesta koje su

¹³⁷ Mihovilić, K., *Histri i Etruščani*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1988., 54.

¹³⁸ Isto, 79.

¹³⁹ Bonfante, L., *Out of Etruria: Etruscan influence north and south*, British Archaeological Reports, Oxford 1981,21.

omogućavale brzu komunikaciju, dostavu i primitak robe i povezanost poluotoka. Među najvažnijim središtima koja nastaju tijekom zlatnog doba etrušćanske civilizacije svakako su Spina i Adria. Krajem 6. st. pr. Kr. prestaje utjecaj južnoitalskih radionica, a jačaju druga trgovačka središta koja se tijekom tog razdoblja polako javljaju na obalama rijeke Po. To su prije svega Spina i Adria, dva velika trgovišta istaknutog značaja. Preko njih se kretala trgovina grčkom i italiskom robom na šire područje sjevernog dijela Apeninskog poluotoka, ali i Istru koja je uvelike sudjelovala u trgovačkim aktivnostima tih dvaju središta, što se najviše osjetilo u 5. st. pr. Krista.¹⁴⁰ Tijekom 4. st. pr. Kr. Spina i Adria bili su na vrhuncu svoje trgovačke i kulturne snage. Osim etrušćanskih proizvoda, porastao je u Istri i uvoz grčke crnofiguralne keramike, a potom i crvenofiguralne keramike, kao i proizvodi lokalnih radionica smještenih uz ušće rijeke Po.¹⁴¹ Upravo su Etrušćani postali most koji je Histre spajao s ostalim velikim civilizacijama, kao što su grčka, fenička, a kasnije i rimska. Spina i Adria izravan su dokaz jačine i kvalitete etrušćanske trgovine, jer su ta dva grada bila isključivo važna trgovišta i nastala su u tu svrhu.

Tirenska kriza

Etrušćanska je civilizacija razvila jaku i snažnu mornaricu, kojom je vladala Tirenskim i Jadranskim morem. U tom razdoblju na Siciliji na vlast dolaze Dinomenidi, koji pod vodstvom Anaksilija vode defenzivnu protuetrušćansku politiku. Jedan od najstarijih grčkih dokumenata, koji govori o etrušćanskoj povijesti svakako je Pindarova oda¹⁴², koja spominje sukob Kume i Etrušćana 474. g. pr. Kr.¹⁴³ Predvođeni Hijeronom, nanijeli su velike štete Etrušćanima u ljudstvu i brodovlju. Nakon tog pomorskog okršaja, Etrušćani ostaju bez izlaza na Tirensko more. Iako oslabljeni, Etrušćani i dalje drže glavni monopol nad rudarskim područjem, koji je bio izvor njihova kapitala. U želji da osvoje taj prostor, Sirakužani šalju admirala Falia, kako bi krenuo u osvajanje. On se zaustavio na otoku Elbi, gdje su ga Etrušćani potkupili te se on vraća na Siciliju bez velikih postignuća. Optužen za izdaju, osuđen je na kaznu progonstva, a na njegovo mjesto postavljen je zapovjednik Apel.¹⁴⁴ Apel je pokazao velike ratničke sposobnosti, plovio je duž etrušćanske obale, opljačkao

¹⁴⁰ Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T., Majnarić-Pandžić, N., *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb, 1998., 287.

¹⁴¹ Isto, 288.

¹⁴² Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48280>

¹⁴³ Pindar, *Pitijske ode* 1, 72.

¹⁴⁴ Pallottino, M., *Etrušćani*, Svitava, Zagreb, 2008, 240.

Korziku, a kući se vratio s velikim plijenom. Stalni napadi i slabljenje etruščanskog položaju u Sredozemlju pridonijeli su tome da u 5. st. pr. Kr., Etruriju zahvati gospodarska i kulturna kriza. Unutarnji kopneni putovi između pojedinih etruščanskih gradova sada su postali veoma važni. Kako im je Tirensko more bilo zatvoreno, veliku važnost za razvoj trgovine dobili su riječni putovi i putovi u Padskoj nizini, koji su trebali nadoknaditi gubitke s Tirenskog mora. Krajem 6. i početkom 5. st., moć tirenske Etrurije gotovo više ne postoji, a njenu ulogu sada preuzima padska Etrurija.¹⁴⁵

Premještanjem središta života Etruščana dolazi do gospodarskih i kulturnih promjena, a trgovačko središte sada postaje Jadransko more. U razdoblju od kraja 6. st. pr. Kr., pa sve do 4. st. pr. Kr., gospodarski, društveno, politički i kulturno napredni kraj Etruščana postaje meta italjskih i keltskih najezi. Zahvaljujući arheološkim iskopavanjima, možemo pratiti kretanje Italika i Kelta (Gala) preko Alpa u sjevernu Italiju, pa sve do njenog središta. Navale „barbarskih naroda“, koje su išle u potragu za boljim životom, plodnom zemljom i civilizacijom, označile su početak kraja etruščanske civilizacije. Očito je da je utjecaj padske Etrurije u sjevernoj Italiji, u Alpama i preko njih bio velik, pa čak praćen i trgovačkim vezama. Direktnim ili posrednim utjecajem Kelta, etruščanski se utjecaj širio u Galiju i Germaniju.¹⁴⁶ Dok su neki „barbarski narodi“ željeli proširiti svoju vlast preko Alpa, drugi su možda željeli biti dio civiliziranog svijeta s visokom kulturom kao što je etruščanska.¹⁴⁷ Osim umjetničkih djela i materijalnih proizvoda, mnogi su narodi preuzeli grafički sustav sjevernoetruščanskog alfabeta i pisma. Prije svega to su bili Rimljani, koji su etruščanski sustav pisma i jezika preuzeli i postepeno oblikovali, a rezultat toga bilo je stvaranje latinskog pisma (latinica). Uz grčki, latinski je jezik postao jedini i najvažniji jezik području zapadne Europe i Sredozemlja. Kasnije, tijekom srednjeg vijeka, latinski je bio službeni jezik Crkve, koja je bila nositelj pismenosti, pa je tako latinski bio u upotrebi sve do kasnog 18. stoljeća. Na taj su način Etruščani ostavili duboki trag u duhu europskog prostora i omogućili stvaranje temelja europske civilizacije koja postoji i danas.

10.1 Ratovi

¹⁴⁵ Isto, 241.

¹⁴⁶ Isto, 240.

¹⁴⁷ Isto, 242.

Rat je organizirani sukob naoružanih ljudi, koji nastaje kao rezultat želje za širenjem vlasti i država. Tijekom antičkog doba neke su se civilizacije razvile do tog stupnja da su imali profesionalnu vojsku, a cilj takve vojske bio je ostvarivanje određene političke, gospodarske i druge dobiti. Rat je društvena pojava uvjetovana i povezana s pojavom i razvitkom klasnog društva, čiji su osnovni zakoni ujedno i opći zakoni razvitka rata. Osnovni sadržaj rata čini oružana borba, ali se rat ne svodi samo na nju, on je širi i složeniji, jer uključuje i druge oblike borbe kao što su političke, gospodarske i logističke, a ujedno imaju veliko značenje za pripremu i vođenje rata. Kada govorimo o etrušćanskoj civilizaciji, onda treba istaknuti da su svi poslovi oko uspješnog ratovanja postali neka vrsta zadatka seoskih komuna, čije je zadatak osim osvajanja novih teritorija, bilo pokoravanje susjednih grupa (naroda). Seoske su komune ili naselja mobilizirali lokalno stanovništvo za rat, pa tu ne možemo govoriti o profesionalnoj vojsci, kakva će postojati poslije u Rimu. Vojska i njene uloge razvijale su se i napredovale u skladu s potrebama i financijskoj moći pojedine zajednice. Također treba istaknuti da se društvena raslojenost u svakodnevnom životu odrazila i na vojnu. Pješništvo su uglavnom činili najsiromašniji stanovnici, konjanici su bili oni bogatiji koji su si mogli priuštiti konja, tj. tribuni (vođa plemena). *Patres* (stari ljudi, mudri) su bili na čelu narodne skupštine, dok je kralj bio na čelu vojske.¹⁴⁸ Neki su se centri sporije razvijali u gradove, dok su drugi izrasli u tada vrlo važne strateške gradove, već početkom željeznog doba. Odnosi između razvoja ruralnih i gradskih prostora očituje se posjedovanju bogatstva zemlje i ruda, što se odrazilo i na razvoj slojevitosti društvenih zajednica. Ratovi su se oduvijek vodili, a razlozi su bili plodna zemlja, hrana, ljudstvo, a ponekad i ljubav. Kako se etrušćanska civilizacija sve više razvijala, tako je rasla i ambicija za ekspanzionističkom politikom po uzoru na Grčku. Kada su bili dovoljno jaki, počeli su malo po malo pokoravati narode oko sebe, ne bi li na kraju zavladao skoro čitavim Apeninskim poluotokom.¹⁴⁹ Vremenom su sve više napredovali u pomorskom smislu i brodogradnji, stoga su postali jaki moreplovci, strah i trepet Jadranskog i Tirenskog mora, velika sila koja je svoje odnose s drugim narodima temeljila uglavnom na trgovini. Često su njihovi moreplovci plovili morima u ratnoj spremi, te su tako zavladao okolnim otocima, također bogatim rudama. Sve je to dovelo do širenje

¹⁴⁸ Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001., 216.

¹⁴⁹ Isto, 210.

njihove moći, ali i do toga da postanu prijatnija drugim narodima, Kartažanima, Grcima i Feničanima.

Kraj etrušćanske civilizacije

Iako su Etrušćani bili povezani u dvanaest gradova u vrijeme kriza, nikada zapravo nisu činili cjelinu. Livijevi zapisi svjedoče o povremenom okupljanju svih predstavnika narodna Etrurije.¹⁵⁰ Kako je svaki etrušćanski grad bio samoupravan, tako se dvanaest upravljača (*principes*) sastajalo na skupštini (*concilium*) svih naroda. Na okupljanjima raspravljaju, odlučuju i donose, ne baš uvijek jednoglasno, zajedničku odluku o problemima vanjske politike i vojnog djelovanja. Iz toga možemo vidjeti određenu solidarnost i ravnotežu moći među etrušćanskim gradovima. Pošto je svaki od tih gradova vodio svoju politiku, možemo pretpostaviti da je među njima bilo suparništva i zavada. Gradovi koji su bili razvijeniji i bogatiji zasigurno su željeli nametnuti sebe kao glavne, a to je također bio jedan od problema koji je dovodio do sukoba među njima. Jedan od najboljih primjera je sukob Rima i Veja.¹⁵¹ Godine 438. pr. Kr., vejski kralj Lart Tolumnij (etrušćanski oblik *Larth Tulumne*) utemeljio je dinastiju. Sukob je izbio zbog prevlasti oko Fidene. Rimski izaslanici, koji su poslani kako bi prosvjedovali protiv kršenja savezničkog ugovora, su ubijeni, što je izazvalo rat.¹⁵² Rimski konzul Aulo Kornelije Kos ubio je vejskog kralja Tolumnija u bitci na lijevoj obali Tibera. Sukobi su završeni tek 425. g. pr. Kr., kada je vejska država potpuno uništena.¹⁵³

Pad vejske države označio je početak neravnoteže snaga etrušćanskih gradova. Dok su Rimljani proširili svoju vlast na nekadašnju vejsku državu, etrušćanski su gradovi započeli rat za prevlast i tako ubrzali svoj kraj. Krajem 5. st. pr. Kr., bogatstvo i moć obalnih etrušćanskih gradova, sve više počinje opadati. Kako je vrijeme prolazilo tako je rimska moć rasla. Tarkvinija je dugo godina pružala otpor rimskoj vlasti. Predvođeni Aulom Spurinom (etrušćanski oblik *Avle Spurina*), cijela je

¹⁵⁰ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64078>

¹⁵¹ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64078>

¹⁵² Kuntić-Makvić, B., *Od osnutka Rima do razaranja Veja prema Tit Liviju*, Latina et Graeca, Vol.1 No.2, 1973., 24.

¹⁵³ Pallottino, M., *Etrušćani*, Svitava, Zagreb, 2008, 221.

etrušćanska *nacija* objavila rat Rimu.¹⁵⁴ Rimljani su Tarkvinjane zaustavili kod Salina, u želji za osvetom pogubili su 358 plemenitih Etrušćana, te su se okrenuli protiv nekadašnjeg saveznika Cera.¹⁵⁵ Ti su sukobi pokazali da Rim ima ambiciju zavladatai čitavim Apeninskim poluotokom. Takva politička situacija dovela je do rata, koji je trajao od 312. do 308. g. pr. Kr., a povelili su ga svi *populi* Etrurije protiv Rima. Do kraja 4. st. pr. Kr. Rim je sklopio savezništvo s Peruzijom, Kortonom i Arcijem, čime je moć Tarkvinije umanjena te joj nametnu danak. Sjeverni gradovi uglavnom su bili neutralni u etrušćansko-rimskim sukobima, no 295. g. pr. Kr., Etrušćani se udružuju s Umbrima, Galima i Samničanima. Sukobili su se s Rimljanima u bitci kod Sentina, ali su Rimljani pobijedili Gale i Samničane.

Posljednji veliki sukob s Rimljanima Etrušćani su imali 264. g. pr. Kr. Unutarnji problemi u etrušćanskim gradovima omogućili su Rimljanima osvajanje Volsinija, raselili su stanovništvo u Bolsenu te su poharali *Fanum Voltumnae*. Drevno središte Etrurije sada je bilo pod rimskom vlašću. Nema previše dokaza koji upućuju da je pred kraj arhajskog doba etrušćansko društvo republikansko. No, prema titulaciji Aulo Spurina, *praetor*, vidimo da je Tarkvinija bila republika, dok su Cere još sredinom 4. st. pr. Kr., bile monarhija, koju je Aulo Spurina srušio. Etrušćani su vodili teške borbe s Rimljanima, a na kraju su ipak došli pod njihovu vlast. Iako podređeni, svoju su kulturu uspjeli očuvati sve do carskog doba. Rim je zahvaljujući političkoj diplomaciji i vojnoj nadmoći zavlдалo svim etrušćanskim gradovima, a kasnije i cijelim Sredozemljem. Kada je u Rimu, u 1. st. pr. Kr., izglasano rimsko građansko pravo, to je rezultiralo konačnim krajem Etrušćana i njihove povijesti. Etrušćani su se u nekoliko generacija potpuno integrirali u rimsko društvo, ali su uvelike utjecali na razvoj rimske civilizacije, prenijevši na njih sva svoja dotadašnja znanja.

¹⁵⁴ Pallottino, M., *Etrušćani*, Svitava, Zagreb, 2008, 229.

¹⁵⁵ Isto, 230.

Zaključak

Kada govorimo o velikim civilizacijama prošlosti, na um vjerojatno prvo padaju Rim i Grčka što se tiče europskih velikana, u Aziji poznajemo Mongole kao uspješne u pohodima ili razne dinastije Egipta ili čak Kine ako govorimo o napretku i uzvišenosti; preko Atlantika znamo za Maje. No suvremeni čovjek često zaboravlja, ili čak nikada nije ni čuo za Etrušćane, koji su vladali Mediteranom i stvorili temelje za razvitak Rima.

Dugi niz godina etrušćanska je civilizacija izazivala razne polemika i rasprave u znanstvenim krugovima, obavijena velom tajni. Upravo su u vrijeme renesanse i humanizma, kada je došlo do oživljavanja antičkih kultura, otkriveni brojni etrušćanski spomenici koji su potaknuli razvoj etruskologije, koja se vremenom počela sve više granati kao samostalna znanstvena disciplina. To je potaknulo veliki niz arheoloških iskopavanja, koji su rezultirali brojnim nalazima i spomenicima, pa danas možemo neke stvari reći s većom sigurnošću nego nekada. Temeljna struktura etrušćanskog društva, pa i pojedinih zajednica, nastaje još za vrijeme vilanovskog razdoblja, između 9. i 8. st. pr. Kr. Povezani u seoska gospodarstva, stanovništvo se bavilo poljoprivrednom proizvodnjom. Apeninski je poluotok zbog velikog broja obradivih površina omogućio prehranu stanovnika, a alpsko područje bogato šumom razvoj brodogradnje i drvne industrije. Osnova etrušćanske civilizacije duguje svoje postojanje i kasniju nadogradnju i velikom broju rudnika raznih kovina te njihovom ogromnom potencijalu. Upravu je bogatstvo rudnika i raznih kovina te omogućilo razvoj raznovrsnih proizvoda koje su Etrušćani izvozili u Galiju, Grčku i s druge strane Jadrana. Sve je to rezultiralo ekspanzionističkom politikom, koja je dovela do širenja etrušćanske vlasti na gotovo čitavi Apeninski poluotok i okolne otoke. Iako su Grci već tada bili na visokom stupnju razvoja i stvarali svoje kolonije u južnom dijelu Italije, njihovi su odnosi bili su relativno pozitivni za obje strane, a temelji su se na trgovini i razmijeni kulturnih znanja, i međusobnoj suradnji. Dobri proizvodi i rani diplomatski odnosi omogućili su Etrušćanima razvoj trgovine i jake mornarice. Zbog velikog broja istočnjačkih predmeta u etrušćanskoj kulturi i nedostatnih povijesnih pisanih izvora, razvile su se tri glavne teorije o podrijetlu Etrušćana. Prema prvoj teoriji, Etrušćani su istočnog podrijetla, prema drugoj potekli su sa sjevera, a prema trećoj oni su starosjedilački narod Italije. Niti lingvistička istraživanja do sada nisu sa sigurnošću mogla potvrditi podrijetlo Etrušćana.

Etrušćansko pismo razvilo se iz grčkog halkidskog pisma i pisalo se s desna na lijevo, a trgovačke veze i kulturni kontakt bili su nužni kako bi moglo doći do preuzimanja pisma. Iz etrušćanskog se pisma razvilo oskičko-umbrijsko pismo, a kasnije i latinsko. Društvena hijerarhija bila je strogo rangirana i dobro poznata, ali društvo nije bilo zatvoreno. Ovo možemo zaključiti iz pojedinačnih slučajeva u kojima vidimo da su bogati građani, dio etrušćanskog svijeta, bili i stranci. Iako se za njih znalo da su stranci i imali su takav status, svojim su bogatstvom, radom i utjecajem mogli steći poštovanje u razini domorodačkog stanovništva.

Izravan dokaz kvalitete i jačine etrušćanske trgovine svakako je osnivanje Spine i Adrie, dvaju velikih trgovišta, nastalih isključivo radi trgovine. O kvaliteti etrušćanskih proizvoda svjedoče i brojni arheološki nalazi nađeni s druge strane Jadrana, koje su kupovali Histri i Japodi. Osim toga možemo zaključiti i to da su između ostalog najskuplji proizvodi pronađeni na području Istre zapravo dokaz kako su histarske plemkinje, pratile tadašnju modu i način života etrušćanskih plemkinja. Osim što su trgovali s Histrima, Etrušćani su na njih prenijeli elemente svakodnevnog života, kao što su, primjerice, načini pokapanja. S Histrima su u početku bili u dobrim odnosima, pošto niti jedan zapis ne spominje sukobe s njima sve dok nije došlo do sve jačeg razvoja Rima. Histri i Japodi bavili su se gusarenjem, kao vrstom djelatnosti i zarade, a rimskim i grčkim trgovcima je to smetalo, stoga postoje sačuvani zapisi rimskih autora koji svjedoče o tome, kako je Rim vodio dva rata protiv Histra. Prvi rat imao je za cilj spriječavanje gusarenja, no, kako se ono nastavilo I nakon rata, Rim je poveo drugi rat protiv njih i u potpunosti zavladao Histrijom, te ona dolazi pod rimsku vlast. Etrušćani nikada nisu činili jednu cjelinu, već se dvanaest najjačih samostalnih etrušćanskih gradova povezalo u konfederaciju, radi lakše obrane od vanjskog neprijatelja. Upravo zbog te međusobne nepovezanosti, nejedinstva i suparništva etrušćanski gradovi su počeli propadati i vremenom potpali pod vlast Rima, koji je sve više širio svoju moć na Apeninski poluotok.

Cilj je ovoga diplomskog rada bio predstaviti uvid u poznatu povijest drevne i velike civilizacije Etrušćana, koja se u vremenima i davnijim od Rima proširila Sredozemljem i njime dominirala. Ovo je učinjeno kroz pregled brojnih čimbenika čija je analiza potrebna ukoliko želimo upoznati bilo koji narod. Ti čimbenici jesu, redom navođenja u ovom radu: vrijeme, pismo i jezik, religija, umjetnost, društvena struktura, arhitektura te ono što jest srž svakog naroda – neprijatelj. Kroz njih smo

pokušali pružiti barem dio razumijevanja ove veličanstvene civilizacije o kojoj je u povijesti rečeno mnogo manje no što bi možda trebalo biti.

Literatura

1. Agostini, P., *Podrijetlo Etruščana*, Migracijske i etničke teme, Vol.16 No. 1-2, 2000, 65-101.
2. Alfieri, N., *Spina e la ceramica attica*, Kappa, Roma, 1994.
3. „Arheološka stratigrafija“, *Fragmenti*, časopis studentskog kluba arheologa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, br. 2/3, Zagreb, 2004., 1-7. Dostupno na: <http://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/fragmenti/2-3/arhStratigrafija.htm#napomena> (20.7.2018)
4. Encyclopaedia Britannica, dostupno na: <https://www.britannica.com/art/Etruscan-art> (20.7.2018)
5. Baghdadi, A., E., *Etnogeneza Histra*, Rostra: časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru, 5., 2012., 18-54. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=249962
6. Batović Š., *La Relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro, u: Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976.
7. Bonfante, L., *Out of Etruria: Etruscan influence north and south*, British Archaeological Reports, Oxford 1981.
8. Brusina, S., *Novija literatura o etruščanskim povojima zagrebačke mumije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 1, 1895., 184-186.
9. Buršić-Matijašić, K., *Gradine Istre*, Zavičajna naklada „Žakan Juri“: Arheološki muzej Istre, Pula, 2007.
10. Ceram, C. W., *Bogovi, grobovi i učenjaci*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1955.
11. Cornell, T., *The beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*, New York: Routledge, London, 2004.
12. Cunliffe, Barry, *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980.
13. Čače, S., *Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1979., 43-121.
14. Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T., Majnarić-Pandžić, N., *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb, 1998.
15. Domić-Kunić, A., *Classis praetoria Misenatium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 28-29, 1996., 39-72.

16. Dukat, Z., Mirnik, I., *Etruščanski i umbrijski novac u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 19, 1987., 179-186.
17. Fry, P. S., *Ilustrirana povijest svijeta*, Zagreb, Mozaik knjiga, 1996.
18. Gabrovec, S., Mihovilić, K., *Istarska grupa, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, Sarajevo, 1987., 293-338.
19. Heršak, E., *Drevne seobe*, Zagreb, Školska knjiga, 2005.
20. Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/> (25.5.2018)
21. Katičić, R., *Illyricum Mythologicum*, Antibarbarus, Zagreb, 1995.
22. Knezović, P., Demo, Š., *Latinski jezik 1-2*, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studij, mrežno izdanje, Zagreb, 2014.
23. Križman, M., *Antička svjedočanstva o Istri*, Zavičajna naklada Žakan Juri, Pula, 1997.
24. Kuntić-Makvić, B., *Od osnutka Rima do razaranja Veja prema Tit Liviju*, Latina et Graeca, 1, 2, 1973., 22-36. Dostupno na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=177346 (20.7.2018)
25. Lukežić, I., *Gradišćanskohrvatske sibile*, Fluminensia, 7, 2, 1996., 111-121.
26. Matijašić, R., *Starija povijest Istre i neki njezini odrazi na novije razdoblje*, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 4-5, 1993., 569-585.
27. Mihovilić, K., *Brončane lepeze iz istarskih željeznodobnih nekropola*, Situla 20/21, 1980.
28. Mihovilić, K., *Histri i Etruščani*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1988.
29. Mihovilić, K., *Nezakcij: Nalaz grobnice 1981. godine*, Monografije i katalogi 6, Arheološki muzej Istre, Pula, 1996.
30. Milunović, T., *Etruščani, Etruskologija: Massimo Pallottino*, Cris: časopis Povijesnog društva Križevci, 10, 2008., 251-252.
31. Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Zagreb, 2008.
32. Pallottino, M., *Etruščanska knjiga Zagrebačke mumije - Značenje te povijesna i lingvistička vrijednost dokumenta*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 19, 1987., 1-8.
33. Peroni, R., *Protostoria dell'Italia continentale, La penisola Italiana nell'età del Bronzo e del Ferro*, Popoli e civiltà dell'Italia antica 9, Roma, 1983.
34. Pirenne, H., *Povijest Europe*, Split, Marjan tisak, 2005.
35. „Pisati etruščanski“, ur. Ivan Mirnik, Muzejski prostor, Zagreb, 1986., 1-64.

36. Poulsen, V., *Etrurska umetnost*, Beograd, 1976.
37. Proleksis enciklopedija. Dostupno na: <http://proleksis.lzmk.hr/20132/> (20.7.2018)
38. *Povijest svijeta*, Split, Marjan tisak, 2005.
39. *Povijest svijeta*, Rijeka, Extrade, 2006.
40. Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003.
41. Sgubini Moretti, A., *Veio, Cerveteri, Vulci: città d'Etruria a confronto Roma*, L'erma di Bretschneider, Roma, 2001.
42. Skupina autora, *Povijest, 3. Knjiga: Helenizam i rimska republika*, Euroapress, Zagreb, 2007.
43. Spivey, N., *Etruscan Art*, Thames & Hudson, London, 1997.
44. The Met, Helibrunn Timeline of Art History. Dostupno na: http://www.metmuseum.org/toah/hd/etru/hd_etru.htm (20.7.2018)
45. Torelli, M., *Storia degli Etruschi*, Editori Laterza, Roma, 2001.
46. *Veliki svjetski povijesni atlas*, Zagreb, Knjiga i dom, Ljubljana, DZS, 1999.

Sažetak

Ovaj diplomski rad bavi se poviješću etrušćanske civilizacije, njenim dostignućima, ali i utjecajima na susjedne kulture, koje su je okruživale. Na području sjeverne Italija nastala je velika etrušćanska civilizacija, koja je obilježila povijest na Apeninskom poluotoku. Etrušćani su bili stari narod čije je središte bilo u današnjoj Toskani, gdje je 12 etrušćanskih gradova tvorilo konfederaciju. Iako su Etrušćani ostavili priličan broj pisanih spomenika, podrijetlo njihova jezika i etničke pripadnosti još nije riješeno. Ta je velika civilizacija utjecala je na sve okole narode koje su se nalazili u njenoj neposrednoj blizini. Zahvaljujući dobrim klimatskim uvjetima, plodnim tlom i prirodnim mineralnim bogatstvima, etrušćanska je civilizacija stekla veliko bogatstvo i moć u tadašnjem svijetu. Njihovi su proizvodi bili vrlo cijenjeni i često kupovani, svojim su načinom života utjecali na brojne narode, uključujući Histre, susjede s druge strane Jadrana, na koje su prenijeli elemente svoje kulture i načina života. Histri nisu upotrebljavali pismo, ali su najbogatiji građani pratili modne trendove popularne u Etruriji. Pronađeni su brojni predmeti etrušćanske izrade u histarskim grobnicama, koji tome svjedoče u prilog. O veličini i bogatstvu etrušćanske civilizacije najbolje svjedoče sačuvane grobnice velikaša, ukrašene brojnim freskama, koje nam danas omogućavaju da barem malo upoznamo tu veliku civilizaciju.

Ključne riječi: Etrušćani, konfederacija, kulturna razmjena, trgovina, Histri

SUMMARY

The focus of this paper is the history of the Etruscan civilization, its accomplishments, as well as its influence on neighboring cultures and any others that happened to find themselves in the Etruscans' immediate vicinity. The great civilization developed from what is known today as north Italy – Tuscany, to be exact, and proceeded to leave its mark on the history of the Apennine peninsula. There 12 great cities formed the Etruscan confederation. Despite having left numerous written sources in the form of great monuments, the origin of their language and ethnicity remains unknown. Given good climate conditions, fertile ground and abundant mineral resources, the Etruscans obtained great power and wealth in the ancient world, even their products highly valued and sought-after. The Histri, their neighbors from the other side of the Adriatic, were notably influenced by the Etruscan culture, specifically by the culture and way of life the former adopted. The Histri had no writing of their own, but it is known that the wealthiest citizens followed ancient Etruria's fashion trends, evident by the many items of Etruscan make discovered in Histri tombs. Of the vastness and riches of the Etruscan civilization best speak the preserved tombs of the aristocrats, adorned by numerous frescos – now valued as notable historical sources pertaining to the great civilization.

Key words, terms and phrases: Etruscans, confederation, cultural exchange, trade, Histri